

אמר לחכמה אחתי את
נפש לאסתר אומן זכרה לברכה

נשים בעולם היהודי

כתב עת למחקר והגות

חוברת טז
תשפ"א • 2021

נספח

הנהלה: פרופ' ישראל אומן, פרופ' אמנון אלבק, פרופ' אלישע האס,
פרופ' אביעד הכהן, פרופ' ירון הראל, גב' רחל פורסטנברג

עורך ראשי: פרופ' יהודה פרידלנדר
עורכת: ד"ר רבקה גולדברג (דביר)

מערכת: פרופ' יעל שמש, פרופ' יפה ברלוביץ, פרופ' זאב גריס, ד"ר רות
למדן, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן
מזכיר המערכת: ד"ר יצחק פס

מועצת מערכת: פרופ' שולמית אליצור, פרופ' ניצה בן-דב, פרופ' תמר
וולף-מונזון, ד"ר רוני ויינשטיין, פרופ' חוה טורניאנסקי, פרופ' אוריאל
סימון, פרופ' חביבה פדיה, פרופ' שמואל פינר, פרופ' דוד רוסקיס, פרופ'
איטה שדלצקי, פרופ' זיוה שמיר, פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית: חנה פורטגנג

רשימת המשתתפים:

פרופ' שולמית אליצור, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר רוני באר-מרקס, האוניברסיטה הפתוחה
ד"ר תמר ורדיגר, מכללת אפרתה, ירושלים
ד"ר ימימה חובב, המכללה האקדמית הרצוג
ד"ר עפרה מצוב כהן, אוניברסיטת אריאל
ד"ר מיכל פרם כהן, האוניברסיטה הפתוחה
ד"ר ניצה קרן, רחובות
ד"ר נגה רובין, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים

ISSN 1565-3625

© כל הזכויות שמורות

המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 5290002
דוא"ל: massehet@gmail.com

תוכן העניינים:

עמ' 11	עלמה והעלמה – על חלקה של מרים בהצלת משה תמר ורדיגר
עמ' 41	'מה יפית ומה נעמת כלבנה זוהרת': שירים לחתונה מן הגניזה לר' יחזקאל הכהן, ר' אלחנן בר שמריה ואחרים שולמית אליצור
עמ' 73	מ'ספר חסידים' אל ה'מעשה בוך': נשים מבעד לסיפורים שלפני המוות ואחריו נגה רובין
עמ' 107	'ולא תצטרך לשאול על כך רב' – ידע תורני כמקור כוח לנשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה ימימה חובב
עמ' 141	ניכוסו של סיפור הנס החסידי בקובץ זיכרונותיה של שרה פייגה פונר מיכל פרס כהן
עמ' 167	'רושמה נעים על כל רואיה': לשאלת מקומן של דמויות הנשים ברומן 'כעיר נצורה' עופרה מצוב כהן
עמ' 197	'עזר כנגדה': איטה ילין מבעד למכתביה רוני באר-מרקס
עמ' 221	והגדת לבתך – מורשת נשית בתבשיל קדרה: קריאה בפואמה של דיתי רונן 'ציפורקטן' ניצה קרן
עמ' 241	הפואמה ציפורקטן מאת דיתי רונן

תקצירים באנגלית

'מה יפית ומה נעמת כלבנה זוהרת': שירים לחתונה מן הגניזה לר' יחזקאל הכהן, ר' אלחנן בר שמריה ואחרים

שולמית אליצור

מה נהגו לשיר לכבוד חתנים וכלות לפני כאלף שנים? קטעי גניזה רבים משמרים מגוון רחב של שירי זמר לחתונות. במאמר הזה אתמקד בעיקר בכתב יד אחד, הכולל חומר שאין לו מקבילות במקורות אחרים ואשר מעתיקו קיבץ בין השאר כמה וכמה שירים שייעד לשמחת חתן וכלה. אביא כאן כמה מן הבולטים שבשירים הללו, אך לא כסדרם בכתב היד: הם ימוינו על פי תוכניהם ואופיים.

בחרתי בכתב היד הזה גם משום החומר הייחודי שהשתמר רק בו וגם משום שהוא עד הנוסח היחיד לשני פיוטים חשובים במיוחד משום זהות מחבריהם: האחד הוא שיר שטרם נדפס של משורר בבלי ידוע, יחזקאל בן עלי הכהן; והאחר – הדומה לו מכמה בחינות – של מנהיג מפורסם שפעל במצרים במאה האחת עשרה אך עד כה לא נודע אלא שיר אחד מפרי עטו, הוא ר' אלחנן בר שמריה. שירים אלה יובאו בסעיף 'מה יפית ומה נעמת כלבנה זוהרת': פתיחה אחת לשלושה שירים, אך כדי להבליט את ייחודם ולעמוד על אופי השירים שהושרו בחתונות יידונו קודם יצירות אחרות מתוך כתב היד.

* תודה מקרב לב לד"ר שרה כהן, שעיינה במאמר והציעה תיקונים ושיפורים חשובים בקריאת כתבי היד ובביאורם. תודה גם לפרופ' טובה בארי על הערותיה. האותיות החלולות שבפיוטים מסמנות אותיות שקריאתן מכתב היד אינה בטוחה. מילים הנראות שגויות אינן מנוקדות, והן נדונות בביאורים.

שירי חתונה מקוריים

בכ"י וינה, אוסף ריינר H 148 (להלן: כ"י וינה) שרדו שלושה גיליונות מתוך קונטרס,¹ ובהם לקט מעורב של פיוטים ופתיחות למגוון איגרות.² בולטים בהם – בעיקר בגיליון האמצעי מהקונטרס ובזה העוטף אותו – פיוטים או שירי זמר לחתונה. אין אלו שירים קומפוזיציוניים מן הסוגים הקדומים, כיוצר או הקרובה, אלא פיוטים המוגדרים לעיתים כ'רהט' – קטעים העומדים בפני עצמם ללא הקשר ליטורגי ברור.³ הטקסטים שלפנינו נועדו כנראה להיות מושרים בסעודת חתונה, כפי שעולה מהאופן שבו הביאם מעתיק כתב היד. רוב הפיוטים שבכתב היד אינם מוכרים ממקורות נוספים, ולכן חשיבות העתקתם כאן גדולה.⁴

בפיוטי הרהט שבכ"י וינה יש כמה שירים שעל פי תוכנם ברור שהם שירי חתונה מובהקים, המלאים באיחולים לזוג הצעיר. פיוט מן הסוג הזה, הכתוב בתבנית פשוטה, חד-חרוזית, ובאקרוסטיכון אלפביתי, הוא הפיוט הזה:

¹ לפנינו שני גיליונות שכל דפיהם רצופים, הגיליון הפנימי של הקונטרס וזה העוטף אותו, וגיליון נוסף, חיצוני, אשר לא ברור אם יש רצף בינו לבין הגיליונות האחרים וגם תוכנו שונה, כפי שיפורט בהערה הבאה.

² הפתיחות לאיגרות (לאחת מהן גם המשך בערבית יהודית) מופיעות בשני עמודי הדף הראשון. בעמוד א, אחרי הפתיחה לאיגרת, מועתק גם פיוט קצר שכותרתו 'רהט'. ארבעת הדפים הבאים כוללים בעיקר פיוטים לחתן, וכמה מהם יפורסמו כאן לראשונה, אך לצידם יש גם פיוטים אחרים, כגון הפיוט לשבועות 'אל עליון ונורא הנחיל לעמו תורה' (נדפס ממקור אחר בידי מנחם זולאי, 'לחקר הסידור והמנהגים', הנ"ל, ארץ-ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת אפרים חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 15) ועוד פיוטים, אולי לשבועות ואולי לייעוד שונה, כולם חד-חרוזיים ופשוטים. בדף האחרון מועתק הספד על ילדים ואחריו היוצר לשבת חנוכה 'ארק ותקרה עש רועי' לר' יוסף אלברדאני (נדפס מתוך כתב היד שלפנינו בידי טובה בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד – פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, ירושלים תשס"ג, עמ' 369-370).

³ על פיוטי הרהט כתב עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 299: 'אף-על-פי שיש בידינו [...] הרבה עשרות פיוטים מן הסוג הזה, אין אנו יודעים מה היה שימושו'.

⁴ מתוך כעשרים יצירות בכתב היד, הפיוטים היחידים הידועים ממקורות נוספים הם 'אל עליון ונורא', שנזכר בהערה הקודמת, ועוד רהט של פייטן ששמו מעמך הנפתח 'מקום חצריך שכון', שזוהה במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר בעוד שני קטעי גניזה.

[א]

אֲשַׁבַּח וְאָרוּמָמָה לְעוֹשֵׂה גְדוּלוֹת
 בְּעַם עֲצוּם וְרוֹב מְקַהֲלוֹת
 גְּנוֹת וּמְעִינֹת חֲתוּמוֹת וּנְעָלוֹת
 דְּגָלִים מְפִיחִים מֹר וְאֶהְלוֹת
 הַחֲתָן וְהַכֶּלֶה יִמְצְאוּ תַעֲלוֹת 5
 וַיִּזְרַח אֹרֶם כְּכֹכְבִים וּמִזְלוֹת
 זֶרַעַם יִדְגוּ כְּדָגֵי מְצוּלוֹת
 חֶסֶד אֵל יִשְׁבְּעוּ יָמִים וְלֵילוֹת
 טוֹב טַעַם יִפְצְחוּ בְּשִׁירִים וְהִלְלוֹת
 יִפְרְחוּ כְּתֵמֶר וְכֵאֵילָנוֹת שְׁתוֹלוֹת 10
 כְּהַשְׁכִּים בְּבֹקֶר פְּנֵי צוּר לְחִלוֹת
 לְקַח יְחִידוֹ וַיִּבְקַע עֲצֵי עוֹלוֹת

ביאור: 1 לעושה גדולות: לקב"ה, על פי איוב ט, י ועוד. 2 בעם עצום: בקהל גדול, על פי תהלים לה, יח. ורוב מקהילות: וקהל רב וגדול. 3 גנות... ונעלות: בעם ישראל שנאמר עליהם גן נעול אחתי כלה... מעין חתום' (שיר השירים ד, יב), והמשורר בחר לתאר כך את עם ישראל כדי לרמוז לחתונה, שכן הפסוק נדרש בויקרא רבה לב, ה [מהדורת מרגליות, עמ' תשמה-תשמו], על זהירותם של ישראל בעריות: "גן נעול", אילו הבתולות. "גל נעול", אילו הבעולות. "מעין חתום", אילו הזכרים. 4 דגלים: שבטי ישראל. מפחים מור ואהלות: מפצים בושם, על פי שיר השירים ד, יד, ומדרשו בשיר השירים רבה (ד, יד): 'ממנו היו בנות ישראל הצנועות והכשרות מתקשטות ומשמחות לבעליהן כל מ' שנה שהיו ישראל במדבר' (אך כאן הוא אולי סמל כללי לתורה ולמעשים טובים). 5 תעלות: רפואה (סמל להצלחה). 7 זרעם ידגו: צאצאיהם ירבו כדגים (על פי בראשית מח, טז). כדגי מצולות: כדגים שבמצולות הים. 8 חסד אל: לשון תהלים נב, ג. 9 טוב טעם: תהלים קיט, סו, וכאן משמעו בטוב טעם, בדברים נעימים. יפצחו: יפתחו בשירה. והללות: ודברי הלל. 10 יפרחו כתמר: על פי תהלים צב, יג. 11 כהשכים וכו': מכאן ואילך מאחל הפייטן לזוג שיצליחו כמו האבות, וכל שני טורים מוקדשים לאחד האבות. כהשכים בבקה... לחלות: כמו אברהם אבינו שהשכים להתפלל, כמתואר בירושלמי, ברכות ד, א ז ע"א) [מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 32, שורות 24-26]: 'תפילות מאבות למדום, תפילת השחר מאברהם אבינו, "וישכם אברהם בבוקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה'" (בראשית יט, כז), ואין עמידה אלא תפילה'. 12 לקח יחידו: המשך התיאור של אברהם, שלקח לעקדה את בנו יחידו, יצחק (בראשית כב, ג). ויבקע עצי

מִצָּא מֵאָה שְׁעָרִים וַיֵּרֶשׁ גְּבוּלוֹת
 נִשָּׂא עֵינָיו כִּי־צָא בְּעַת עֶרֶב וּתְפִילוֹת
 15 שָׁמוּ גְבִיר בְּבָרְכוֹת מְפֹלְלוֹת
 עֲרֻמוֹן פִּי־צֶלֶל וְהִצִּיג מְקֵלוֹת
 פָּדָה צֶאֱנָם וְרָעַם וּנְחַל עֵלוֹת
 צוֹלִיעָה קִבֵּץ וְחִזַּק אֶת הַנְּחָלוֹת
 קוֹל מְבֹשֵׁר יִשְׁמִיעַ מְשֻׁמֵי מַעְלוֹת
 20 רְגֵלָיו מִדְּלֹגוֹת כְּצַבָּאִים וְאֵילוֹת
 שָׁרִים וְשָׁרוֹת מִתּוֹפְפוֹת וּמְחוֹלוֹת
 אֲבָרְךָ הַמִּיּוֹחַד בְּקוֹל הַמּוֹלוֹת

עולות: על פי הכתוב שם. 13 **מצא מאה שערים:** יצחק, על פי בראשית כו, יב. **וירש גבולות:** כנראה: והובטח לו לרשת את כל ארץ כנען לגבולותיה (על פי בראשית כו, ב-ד).
 14 **נשא... ותפילות:** נשא יצחק את עיניו וראה את הגמלים שהביאו לו את רבקה כאשר יצא להתפלל לפנות ערב, על פי בראשית כד, סג: 'וַיֵּצֵא יִצְחָק לְשׁוּחַ בְּשָׂדֶה לְפָנֹת עֶרֶב, וַיִּשָּׂא עֵינָיו' וגו'. וביציאתו של יצחק לשדה דווקא כדי להתפלל נאמר בירושלמי, ברכות ד, א (ז ע"א) [מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 32, שורות 27-28]: 'תפילת המנחה מיצחק אבינו, "ויצא יצחק לשוח בשדה", ואין שיחה אלא תפילה'. 15 **שמו גביר בברכות:** יעקב, שאביו בירך אותו 'הוּהוּ גְבִיר לְאַחֶיךָ' (בראשית כז, כט). **מכוללות:** מושלמות.
 16 **ערמוֹן... מקלות:** המשך תיאור מעשיו של יעקב, על פי בראשית ל, לז-לח. 17 **פדה צאנם:** נראה שהפייטן עובר לבקשת גאולה, אך ייתכן גם שצריך לנקד את הפעלים בלשון עבר, ומתואר כאן משה רבנו כרועה שטיפל בישראל כמו בצאן. **ונחל עלות:** אפשר לכאורה לנקד 'נַחַל', ולבאר כבקשה לקיבוץ גלויות: הובל את ישראל אל נחלתם (הצעת שרה כהן), אך נראה שצ"ל: 'נַחַל עֵלוֹת', על פי ישעיהו מ, יא. 18 **צוליעה קבץ:** על פי מיכה ד, ו. **וחזק את הנחלות:** בניגוד לאמור ביחזקאל, 'אֶת הַנְּחָלוֹת לֹא חִזַּקְתָּם' (יחזקאל לד, ד). והטור כולו מתאר את הרועה (הקב"ה או משה) הדואג לכבשות הצולעות או החולות. 19 **קול... מעלות:** הקב"ה ישמיע את בשורת הגאולה מן השמיים. 20 **רגליו... ואילות:** על פי שיר השירים ב, ח-ט. 21 **שרים ושרות:** לשון שמואל ב יט, לו; קהלת ב, ח. והכוונה לתאר שמחת ישראל בעת הגאולה, ואולי גם את שמחת החתונה. **מתופפות:** נראה שצ"ל: 'תּוֹפְפוֹת', על פי תהלים סח, כו, כדי להשלים את האות תי"ו שבאקרוסטיכון. 22 **אברך:** דברי הפייטן. **המיוחד:** את ה'. **בקול המולות:** על פי יחזקאל א, כד.

נראה שהפייטן חתם את שמו, אברהם, במילים 'אברך המיוחד' שבטור האחרון, אבל אין כל דרך לקבוע את זהותו המדויקת. רוב השיר – מטור 5 עד 18 – ממוקד בברכות לחתן ולכלה. אחרי סדרה של ברכות כלליות הפייטן מאחל

להם שידמו לאברהם, ליצחק וליעקב ואולי גם למשה רבנו.⁵ לקראת סוף הפיוט הוא עובר בקצרה לבקשות לגאולת העם. ברכות לחתן ולכלה מופיעות בשיר נוסף המועתק בכ"י וינה, ובראשו הכותרת 'קילוס'.⁶ גם בשיר הזה הפייטן מברך את בני הזוג שיצליחו כמו אבות העולם, וכולל ברשימתו גם את אדם הראשון ואת נח:

⁵ שירים שבהם הפייטן מאחל לחתן ולכלה שידמו לאבות ולאמהות שכיחים מאוד, כפי שיובלט עוד יותר בשני השירים הבאים. הם כבר מופיעים בשלהי התקופה הביזנטית, גם בשירים ארמיים (כגון 'חתנא אצלח כאדם קדמייה', שנדפס אצל יוסף יהלום ומיכאל סוקולוף, **שירת בני מערבא**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 262-267) וגם בפיוטים עבריים (כגון הרהיט 'אדרת מעטה הוד והדר' שבקדושתא לחתן 'אהבת נעורים' של ר' אלעזר בירבי קליר שהדפיס פליישר [לעיל, הערה 3], עמ' 161-162, פיוט המביא זוגות-זוגות מן המקרא ומברך את החתן שידמה לגבר ואת הכלה שתדמה לאשתו), ומצויים גם בפיוטים מן התקופה המוסלמית שנתגלו בגניזה הקהירית, כפיוטים שיידונו בהערה הבאה ואחרים.

⁶ השיר כמות שהוא לפנינו לא זוהה עד כה בכתבי יד נוספים מן הגניזה הקהירית. פיוט מקביל במדויק בתבניתו, המיוחס לרב סעדיה גאון, הוא הזמר 'אורך חתן יאיר מאורו האצור', שנדפס בנספח לסדור רב סעדיה גאון, מהדורת ישראל דודזון, שמחה אסף ויששכר יואל, ירושלים תש"א, עמ' תכג-תכה (הדפסות קודמות שלו [כולן חלקיות] יוזכרו להלן, בהערה 12). בפיוט זה, על פי כל מקורותיו, האקרוסטיכון האלפביתי מגיע לכל היותר עד האות טי"ת, וגם לגבי קשה לקבוע אם היה במקורו ארוך יותר. הדמיון בין שני השירים גרם למעתיקים לערבב ביניהם: בכ"י קיימברידג' T-S NS 109.96 (להלן: כ"י א) מועתקת המחרוזת העוסקת בנח מן הפיוט המיוחס לרס"ג, ומייד אחריה המחרוזת העוסקת באברהם מן הפיוט שלפנינו, ואחרי מחרוזת נוספת שמקורה אינו ברור ומצב השתמרותה מקשה על שחזור, מובאת גם המחרוזת העוסקת ביצחק מתוך פיוטנו. כתב היד נקטע אחרי הטור השלישי במחרוזת זו. בכ"י קיימברידג' T-S K 10.4, הכולל כתובה מעוטרת בשירי חתונה הכתובים בכתובה מיקרוגרפית, מופיעים קטעים מ'אורך חתן יאיר', אך משרידי כמה מחרוזות עולה נוסח שונה, שמקורו אולי בשיר אחר. מן המחרוזת השנייה (העוסקת בנח) שרדו המילים '...גם פלה שפתותיה מנוטפת / דבש וקלב צוף ונופת' (על פי שיר השירים ד, יא). המחרוזת השלישית שרדה בשלמותה, ולשונה: 'אָנְעָךְ עָדִי עַד יִשְׁתַּל / וְאִם תִּרְוֹץ לֹא תִכְשַׁל (על פי משלי ד, יב) / כָּאֵב אֲשֶׁר נָטַע אֲשַׁל (אברהם, על פי בראשית כא, לג) / וְרֵץ עִמּוֹ פָּחַד הַמָּשָׁל (על פי איוב כה, ב) / גַּם פֶּלֶה תִמְלִיט זָכָר (על פי ישעיהו סו, ז) / בְּלֹא כּוֹשֶׁל / צְדִיק בְּיָרֵאת יְיָ מוֹשֶׁל (על פי שמואל ב כג, ג). שיר נוסף באותה תבנית, הנפתח במילים 'אתה חתן לעד תשגא', מועתק בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 33 (2706/7) דף 13. שרדו בו המחרוזות העוסקות באדם, נח, אברהם ויצחק ושתי המילים הראשונות מהמחרוזת העוסקת ביעקב.

[ב]

קילוס

אֲשְׁמִיעַ בְּרָכוֹת מְלַפְּנִים
 לְרֹאשׁ חֶתָן וְשׁוֹשְׁבָנִים
 כָּאֵב קוֹרֵץ מְכַל פִּינִים
 וְנִידְמָה לְשָׂרֵי מְעוֹנִים
 5 גַּם כְּלָה תַעֲנִיק בְּנִים
 כְּהִיתָה אִם הַבְּנִים

בְּשִׁבַע בְּרָכוֹת תַעֲטֹף
 וּבְזַעַם לֹא תוֹשֵׁטֶף
 כְּעֵשׂ תִּבֶּה מִפְּנֵי שְׁטֹף
 10 וּמִצָּא חֵן מִכָּל זָקֵן וְטֹף
 גַּם כְּלָה שְׁפֹתוֹתֶיהָ נוֹפֶת תִּיטֹף
 כְּרִיחַ מוֹר וְנֹטֶף

ביאור: 1 **ברכות מלפנים**: ברכות עתיקות. 3 **כאב קורץ מכל פינים**: ברכה לחתן שיזכה להיות כמו אדם הראשון, שהקב"ה 'התחיל מקבץ עפרו של אדם הראשון מארבע פנות העולם' (פרקי דרבי אליעזר י [מהדורת היגער], **חורב**, י [תש"ח], עמ' 96). ולשון 'קורץ' על פי הפסוק 'מחמר קרצתי גם אני' (איוב לג, ו). 4 **ונידמה לשרי מעונים**: והיה דומה לשרים שבשמיים ('מעונים'), הם המלאכים; ובדומה למדרש בבראשית רבה ת, י [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 63]: 'בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון טעו בו מלאכי השרת ובקשו לומר לפניו קדוש'. 5 **תעניק**: תגדל. 6 **כהיתה אם הבנים**: כמו חוה, שהייתה 'אם כל חי' (בראשית ג, כ), ולשון 'אם הבנים' על פי תהלים קיג, ט. 7 **בשבע ברכות**: רמז לשבע ברכות החתנים (בבלי, כתובות ח ע"א). **תעטף**: הברכות יחולו עליך וכביכול יעטפו אותך ויגנו עליך. 8 **ובזעם לא תושטף**: וכשתהיה צרה בעולם היא לא תפגע בך; והפייטן מבקש לעבור אל נח, ולכן רומז לצרת המבול המכונה 'יום זעם' (יחזקאל כב, כד, ומדרשו על המבול בבראשית רבה לג, ו [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 311] ועוד), ששטף את העולם. 9 **כעש תבה**: כמו נח שעשה את התיבה. **מפני שטף**: כדי להתגונן מהמבול; וניקדתי 'שטף' משום החרוז, אך ייתכן שהפייטן כיוון לצורה השגורה 'שטף'. 10 **ומצא חן**: על פי בראשית ו, ח. **מכל זקן וטף**: מכל בני דורו, גדולים וקטנים. 11 **כלה שפתותיה נופת תיטף**: על פי שיר השירים ד, יא, ו'תיטף' במקום 'תיטוף' לצורך החרוז. 12 **מור ונטף**: מיני בשמים (שמות ל, לד; שיר השירים ד, יד ועוד).

- גִּיל תְּגִיל בְּעֵטְרָה
וְתַפְיֵק רְצוֹן בְּעֵתִיר[ה]
כָּאֵב נֹסֶה בְּעֵשְׂרָה 15
וְנִמְצָא תָם וְשָׁמֵר תּוֹרָה
גַּם כֹּלָה תַעֲנִיק בְּטָהֳרָה
כְּהִינִיקָה בְּנִים שְׂרָה
- [דְּגוּל י] בְּרָכָךְ בְּשֵׁמוֹ
וְתַמְ[צֵא] הֶסֶד מֵעֵמוֹ 20
[כ] בְּן [פְּשֻׁט] וְיֵאָר בְּתוֹמוֹ
וְהַעֲרָה לַעֲקִידָה שְׂכָמוֹ
גַּם כְּלָה < ת[. .] עֵמוֹ
כְּוִיבִיאָה הָאֵהֳלָה שְׂרָה אִמּוֹ
- הֵן צִאָּצְאֵיךְ יֵהִיו כְּלוּלִים 25

13 בעטרה: בעטרת הכלולות שבראש החתן, לשון 'עטרות חתנים' (משנה, סוטה ט, יד).
14 ותפיק רצון בעתיר[ה]: והקב"ה ימלא את משאלותיך ויקבל את תפילותיך ('עתירה').
ולשון 'ותפיק רצון' מתקשר לנישואין, על פי משלי יח, כב: 'מִצָּא אֵשֶׁה מִצָּא טוֹב, וְיִפְקֶךְ רְצוֹן מֵה'. ובכ"י א (שנוכר בהערה 6): 'תפיק'. 15-16 כאב... ונמצא תם: כמו אברהם אבינו, ש'עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו לפני הקדוש ברוך הוא ובכולן נמצא שלם' (אבות דרבי נתן נוסח א, לג [מהדורת שכטר, דף מז ע"ב]). ושומר תורה: 'שעשה אברהם אבינו את כל התורה כולה עד שלא נתנה' (משנה, קידושין ד, יד). ובכ"י א: 'בשמרו תורה'.
17 תעניק בטהרה: אולי: תיתן מעיסתה לכוהנים בטהרה, כמו שרה שהייתה 'עושה עיסתה בטהרה וקוצה חלתה בטהרה' (בראשית רבה ס, טז [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 657]); אך בכ"י א: 'תניק בנים בטהרה'. 18 כהניקה בנים שרה: כמו שרה שהיניקה בנים, על פי בראשית כא, ז. 19 [דגול]: הקב"ה, על פי שיר השירים ה, י. מחרוזת זו כתובה בראש הדף וניזוקה מאוד, וההשלמה 'דגול' על פי כ"י א, והמשך הטור שם: 'יברך (כנראה במקום 'יברכך') ממרמו'. 20 ותמ[צא]: ההשלמה על פי כ"י א. 21 [כ] בן [פשט] צואר: כיצחק שפשט צווארו בעת העקדה; והלשון מופיע דרך משל בשמות רבה מד, ה: 'זכור ליצחק אביהם שפשט צווארו ע"ג המזבח לישחט על שמך' (ובדומה בעוד מדרשים). וההשלמות על פי כ"י א. 22 והערה לעקידה שכמו: מדבר ביצחק שמסר נפשו לעקדה, ולשון 'והערה' על פי ישעיהו נג, יב. 24 כויביאה... אמו: כמו רבקה, על פי בראשית כד, סז. 25 כלולים: כלילי יופי, מושלמים.

וְתַמְשׁוּל בְּעוֹבְדֵי גִילוּלִים
 כְּנַאֲבֵק עִם אַרְאֲלִים
 וְחַנֵּן לוֹ בְּעַת הִילוּלִים
 גַּם כְּלָה שְׁנַיִם עֶשֶׂר תְּשָׁלִים
 כִּי־עֵקוֹב אִישׁ תָּם יוֹשֵׁב אוֹהֲלִים 30

וּתְבוֹרֵךְ מְשֻׁמִּים
 בְּבִרְכַת רַחֵם וְשָׁדִים
 כְּמִשַׁל בְּאַרְץ מִצְרַיִם
 וּבְמַלּוּכָה חָגַר זֵינ
 גַּם כְּלָה <תַעֲנִיק שְׁנַיִם 35
 כְּמִנְשָׁה וְאַפְרַיִם

27 **כנאבק עם אראלים**: כמו יעקב שנאבק עם המלאך (בראשית לב, כה), והכינוי 'אראלים' למלאך על פי ישעיהו לג, ז. 28 **וחנן לו**: והמלאך התחנן לפני יעקב, על פי הושע יב, ה. **בעת הילולים**: בשעה שהגיע זמנו של המלאך להלל ולשיר לפני ה', בדומה למובא בבראשית רבה עח, ב [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 918]: "ויאמר שלחני [כי עלה השחר]" (בראשית לב, כז), כי הגיע זמן קילוסים לקלס'. 29 **שנים עשר תשלים**: תלד שנים עשר בנים. 30 **כיעקוב... אוהלים**: על פי בראשית כה, כז. 32 **בברכת רחם ושדים**: בפוריות וריבוי צאצאים, על פי ברכת יעקב ליוסף בבראשית מט, כה. 33 **כמשל בארץ מצרים**: כמו יוסף (בראשית מה, ח). 34 **חגר זין**: חגר את נשקו, והוא סמל לשלטון. 35 **תעניק שנים**: תגדל שני בנים. 36 **כמנשה ואפרים**: ברוכים כבני יוסף.

לפנינו שש מחרוזות הפותחות באותיות אל"ף-ו"ו. עם סיומן עבר המעתיק לשיר אחר, ואי אפשר לדעת אם במקורו היה השיר ארוך יותר או שמא הסתפק הפייטן במחרוזות הללו.⁷ בולטת בשיר ההתייחסות הקבועה גם לכלה ולא רק לחתן: שני הטורים האחרונים בכל מחרוזת מוקדשים לה, והם

⁷ האפשרות שפייטן יעמיד את יצירתו על אלפבית חלקי כבר נזכרת במקורות חז"ל, כגון שיר השירים רבה א, ז: 'הדין פייטנא כד עביד אלפא ביתא זמנין מחסל לה זמנין דלית מיחסל לה' (הפייטן הזה כאשר עושה אלפא ביתא [כלומר: מחבר שירים באקרוסטיכון אלפביתי] לעיתים משלים אותו [את האלפבית] ולעיתים אינו משלים אותו).

נפתחים במילות הקבע 'גם כלה'. כיוון שהברכות לחתן הן שידמה לאבות, לכלה מאחל הפייטן לעיתים שתדמה לאימהות, אבל בחלק מהמחרוזות אין האימהות נזכרות: לגבי אשתו של נח הדבר מובן, שכן אפילו שמה אינו ידוע,⁸ אבל כשהוא מגיע אל יעקב ואל יוסף הוא יכול להזכיר את נשותיהם אך בחר לברך את הכלה שתזכה לבנים כבניהם.⁹ מחבר השיר אינו ניתן לזיהוי משום שבקטע שלפנינו אין כל חתימת שם, אך ברור שהוא היה פייטן מיומן שהצליח לבסס את דבריו גם על מדרשי חז"ל.

גם הפיוט שאחריו בכתב היד נכתב לכבוד חתונה, וגם בו הפייטן מאחל לחתן שידמה לאבות, הפעם בלי להזכיר את הכלה:

[ג]

אחר חתן

חַתָּן יְבָרְכֶךָ יוֹצֵר הַרְיָם
בְּבִרְכַּת שְׁלוֹשֹׁת הוֹרִים
כָּאֵב אֲשֶׁר מֵאֵס [...] 5
וְרַד וְגַר בְּתוֹךְ מְצָרִים
וְהוֹצֵל עֲזָרוֹ מְאָרוֹרִים

ביאור: 1 חתן: המחרוזת אמורה לפתוח באות אל"ף, אך היא איננה לפנינו. יוצר הרים: הקב"ה, על פי עמוס ד, יג. 2 בברכת... הורים: כמו שבורכו שלושת האבות. 3 כאב אשר מאס: נרמז כאן אברהם, ואחרי 'מאס' מועתק מייד הטור הבא, אך גם על פי אורכו המופלג של הטור שנוצר מהחיבור, גם על פי התוכן וגם על פי מספר הטורים במחרוזת ברור שחסר המושא הישיר של 'מאס', ומסתבר שרמז לעבודת אלילים, כגון 'אֲשָׁרִים' (הצעת שרה כהן). 4 ורד: וירד למצרים (בראשית יב, י). בתוך: בין. 5 והוצל עזרו:

⁸ במחרוזת העוסקת בנח אין כל קשר בין הברכות לכלה לבין הדמויות המקראיות: הפייטן מאחל לה רק ששפתותיה תיטופנה נופת וריחה יהיה כריח בושם.

⁹ בשיר 'אורך חתן יאיר', המיוחס לרס"ג (שנזכר לעיל, הערה 6), הפייטן מתייחס אל אדם, נח, אברהם, יצחק, יעקב, שנים עשר השבטים, יוסף, משה ואהרן. מן האימהות נרמזת בו, בצד אברהם, רק שרה. ביתר המחרוזות באות ברכות כלליות לכלה, ללא קשר לאימהות.

וּיְפַלֵּל בְּעַד עֲצוּרִים

בְּרָכוֹת תִּמְצָא מִכָּל עֲבָרִים
 עִם שׁוֹשְׁבֵינִים הַנִּבְחָרִים
 [כ]מִצָּא מֵאָה שְׁעָרִים
 10 בְּשֵׁנֹת כֶּפֶן וּבִיצוּרִים
 [..]בַּר בְּאִירוֹת גְּרָרִים
 וּמִצָּא נוֹזְלִים קָרִים

גביר ראשון יָרִים
 עַל כָּל צָרִים
 15 כְּהוֹלִיד שְׁנַיִם עֶשֶׂר זְכָרִים
 וְנֶאֱבַק כְּאֶחָד שָׂרִים
 וְהוֹכְפֵל שְׁמוֹ [ב]בִּיאוּרִים
 וְנִקְרָא אֵב לְנִמְהָרִים

דְּרָכָךְ יִהְיוּ מְכֻשָּׁרִים
 20 לְפָנַי שׁוֹכֵן סְתָרִים
 כְּלָבֵשׁ תּוֹמִים וְאוּרִים

וניצלה שרה, שהייתה 'עֶזְרָא פִּנְגֵדוּ' (בראשית ב, יח). מאורזים: מפרעה ומאבימלך שלקחו אותה מבעלה (בראשית יב, טו-כ; שם כא, ב-טז). 6 ויפלל בעד עצורים: ואברהם התפלל על אבימלך וביתו (שם, יז), 'כִּי עֶצֶר עֶצֶר ה' בְּעַד כָּל רַחֵם לְבֵית אֲבִימֶלֶךְ' (שם, כ). 9 כמצא מאה שערים: כמו יצחק, על פי בראשית כו, יב. 10 כפן: רעב. וביצורים: ובצורת. 11 [..]בר באירות גורים: קריאת המילה הראשונה קשה, ואולי צ"ל 'חפר' (שם, יח-כב). 12 נוזלים קרים: מים (שם), והלשון על פי ירמיהו יח, יד. 13 גביר: מתבקש כאן כינוי לקב"ה, ואולי צ"ל 'גבור', והמעתיק כתב 'גביר' משום שעבר אל יעקב שנאמר בו 'הִנֵּה גִבִיר לְאֶחָד' (בראשית כז, כט). 15 כהוליד... זכרים: כמו יעקב. 16 ונאבק כאחד שרים: ונאבק עם אחד המלאכים (בראשית לב, כה); ואולי צ"ל: 'באחד'. 17 והוכפל שמו: ונוסף לו עוד שם (בראשית לה, י); 'יעקב עיקר וישראל מוסיף עליו' (בראשית רבה עח, ג [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 920]). בביאורים: בדיבור מפורש (מילת מילואים). 18 אב לנמהרים: אביהם של ישראל המכונים 'נמהרים' על שום ישעיהו לה, ד. 19 מכשרים: כשרים, טובים. 20 שוכן סתרים: הקב"ה, על פי תהלים צא, א. 21 כלבש תומים ואורים: כמו אהרן הכהן (שמות כח, ל).

עַם שְׁמוֹנֵה הַסְּפָרִים
וַיְבָרֶךְ קֹהֵל יִשְׂרָאֵל
בְּשֵׁשִׁים אוֹת הַמְּסוּרִים

25 הוֹדֵךְ יְבַהֵיק כְּמֵאוּרִים
שְׁנֵי גְדוֹלִים הַמְּחֻוּבָּרִים
כְּהַדְמִים לְבְרוּרִים
לְבַלְתֵי הַיּוֹת מְדוּהָרִים
וְהִכָּה קְצִינֵי עָרִים
30 אֶחָד [ו]שְׁלֹשִׁים אֲדִירִים

22 עם שמונה הספרים: קשה, ונראה שהכוונה לשמונת בגדי הכוהן הגדול והמילה 'הספרים' שגויה. 23-24 ויברך... המסורים: ובירך את ישראל ('קהל ישרים') בברכת הכהנים, שיש בה שישים אותיות שנמסרו בתורה, כפי שנזכר בשיר השירים רבה ג, ו ועוד: 'שישים אותיות שבברכת כהנים'. 26 שני גדולים: השמש והירח (בראשית א, טז). המחוברים: המאירים יחד לעולם; והמאורות הנזכרים כאן ממשיכים את תמונת הזוהר שבטור הקודם אך גם מקדימים את הטור הבא. 27 כהדמים: כמו יהושע, שהדמים את השמש והירח (יהושע י, יב). לברורים: לישראל, העם הנבחר. 28 לבלתי היות מדוהרים: כדי שהשמש והירח לא ימשיכו במרוצתם (שם, יג). 29 קציני ערים: את המלכים של ערי ארץ כנען. 30 אחד ושלושים אדירים: שלושים ואחד מלכים (יהושע יב, כד).

גם העתקת הפיוט הזה מסתיימת אחרי מחרוזות מספר (לפנינו עד האות ה"א)¹⁰, ואי אפשר לדעת אם זה היה היקפו המלא או שמא המעתיק קטעו. כיוון שאין בו חתימה, אין דרך לזהות את מחברו. הפיוט מחורז בחרוז אחיד אך מחולק למחרוזות באמצעות האקרוסטיכון. תוכנו מותאם לחלוקה זו, וכל אחת מהמחרוזות עוסקת באחד האבות: אברהם, יצחק, יעקב, אהרן ויהושע. חסרונו של משה רבנו בולט, ולא ברור מדוע דילג עליו הפייטן, אך הרצף האקרוסטיכוני מוכיח שלא דולגה המחרוזת העוסקת בו. פיוט זה פשוט יותר

¹⁰ כפי שצוין בביאור הפיוט, השיר היה אמור להתחיל באות אל"ף, אבל זו איננה לפנינו: המחרוזת הראשונה אינה מצטרפת לאקרוסטיכון, אך השנייה כבר מתחילה באות ב"ת. נראה שנוסח הפיוט השתבש מעט בראשו.

מקודמו, ואין בו רמזים למדרשים או כינויים מורכבים. הוא מדגים את השירה העממית למחצה שהייתה מקובלת בחתונות בתקופת הגניזה.

שיר לאומי כזמר לחתן

בכ"י וינה מועתקים עוד כמה שירי חתונה בלתי ידועים, אך הם קצרים למדי ואין בהם עניין רב.¹¹ אך בין הפיוטים לחתן מועתקים עוד פיוטים, שמעיון בהם אי אפשר להעלות על הדעת כלל שנועדו מלכתחילה לחתונה. עם זאת מן הכותרות שבראשיהם מתברר שהמעתיק אכן ביקש להשתמש לפחות בכמה מהם כפיוטים לחתן.

בראש אחד הפיוטים הללו – פיוט אלפביתי שמחברו לא נודע – מופיעה במפורש הכותרת 'לחתן', והיא מעידה על הייעוד שקבע לו המעתיק. אולם תוכנו שונה לחלוטין מתוכן פיוטי החתנים שהובאו בסעיף הקודם:

[ד]

לחתן

אָדוֹן שׁוֹכֵן מַעְלָה / לְשִׁמְךָ תָּם נְהַלְלָה
בְּקִיבוּץ יְלָדֵי שְׂכוּלָה / וְקִימַת סוּכָה נְפוּלָה
גַּם בְּחַנְיָנָה וְחַמְלָה / תְּשַׁמַּח בְּמַחֹל בְּתוּלָה

ביאור: 1 אדון שוכן מעלה: הקב"ה. תם: כמו תמים, כנראה פנייה נוספת אל הקב"ה. 2 בקיבוץ ילדי שכולה: כאשר תקבץ את זרע ישראל המשולים בגלות לאישה שכולה (והצירוף על פי ישעיהו מט, כא). וקיימת סוכה נפולה: וכאשר תקיים את הבטחתך 'בַּיּוֹם הַהוּא אֶקְיָם אֶת סֵדֶת דָּוִד הַנְּפֹלֶת' (עמוס ט, יא). 3 תשמח במחול בתולה: על פי ירמיהו לא, יב.

¹¹ אחד מהם נפתח במילים 'שׁוֹשׁ אֲשִׁישׁ בְּצוּרֵי הַמַּעְוֵלָה' ורומז גם בראשו ('שׁוֹשׁ אֲשִׁישׁ') וגם בסופו ('כִּי יִבְעַל בַּחֹר בְּתוּלָה') להפטרה לשבת חתן בישעיהו סא, י (ההפטרה נדונה אצל שולמית אליצור, 'על פיוטי חתנים והפטרת חתנים', מסכת, א [תשס"ב], עמ' 63-74, ובמחקרים המצוינים שם). פיוט קצר אחר מתחיל במילים 'חמשה קולות הנועדים לבשרה', ברמז לחמשת הקולות שבירמיהו לג, יא, ובהם 'קול חתן וקול פלה'. מפיוט אחר נותרו רק המילים האלה: 'הודו בלב טוב / לעשות לקח טוב / יהיה עלינו חתן הוד סימן טוב'. יתר הפיוטים המשמשים בבירור פיוטים לחתן יידונו בהמשך המאמר.

	דיבור על לב למללה / כפצתה לסורה וגולה
5	העלות לנהלה / אל רבץ המכלה והנחלות לחתלה / והנשברת והחולה זה אלי איחלה / מתחל ועד תכלה חשוכה אני בגולה / כצאן טבח לאכלה טירתי לשכללה / ואותי לה להובילה
10	יוחש לי קיץ גאולה / כבשרתה בתחלה כי הייתי זוללה / ונפשי בצרה בחלה לא תפיל לך מילה / אל תשיבני לכסלה מרום על כל תהילה / החיש למזרי תעלה [נסבה למעלה למעלה / ישמע כח קול קהלה]
15	סוף רעל המחוללה / תהיה לשם ולתהילה

4 דיבור על לב: דברי ניחומים, על פי ישעיהו מ, ב ועוד. כפצתה: כאשר אמרת והבטחת. לסורה וגולה: לישראל שבגלות, על פי ישעיהו מט, כא. 5 העלות לנהלה: להנהיג ('לנהלה') את הצאן המיניקות ('עלות'), על פי ישעיהו מ, יא. אל רבץ המכלה: אל המכלאה ('מכלה', על פי חבקוק ג, יז) שבה הן אמורות לרבוץ ולנוח, כלומר להשיב את העם אל ארץ ישראל. והציור מושפע מישעיהו סה, י ועוד. 6 והנחלות... והחולה: ואת הצאן החולות ('נחלות', 'החולה') והשבורות לחבוש ולרפא ('לחתלה'), על פי יחזקאל לד, ד. 7 זה אלי איחלה: אני מייחל להקב"ה ('זה אלי', על פי שמות טו, ב). מתחל ועד תכלה: מן ההתחלה ('תחל') ועד הסוף ('תכלה', לשון תכלית וקץ). 9 טירתי: את המקדש. לשכללה: לבנות ולהשלים. 10 קיץ גאולה: מועד הגאולה. כבשרתה בתחלה: כפי שהקב"ה בישר לישראל מראש, על ידי הנביאים. 11 הייתי זוללה: איכה א, יא, ו'זוללה' משמעו מזולזלת. ונפשי בצרה בחלה: הקריאה מסופקת (ייתכן שכתוב 'בצר', ולפני 'בחלה' ניכרת עוד אות, אולי מחוקה); ואם אכן זה הנוסח, משמעו הצרות נמאסו עליי (והלשון בדומה לזכריה יא, ח). 12 לא תפיל לך מילה: אל תגרע ('תפיל') דבר ('מילה') מהבטחות הגאולה. אל תשיבני לכסלה: על פי תהלים פה, ט, ומשמעו: אל תגרום לי לשוב ולחטוא מתוך טיפשות. 13 מרום... תהילה: הקב"ה, על פי נחמיה ט, ה. החיש למזרי תעלה: מהר להביא מרפא ('תעלה', על פי ירמיהו ל, יג ועוד) למכתי ('למזרי'). ובכתב היד מנוקד 'מזרי', ותיקנתי על פי המקרא ('מזור' בהושע ה, יג ובעובדיה א, ז הוא מכה וחולי, אם כי בירמיהו שם משמעו כנראה רפואה). 14 [נסבה למעלה למעלה: כינוי לירושלים בבניינה על פי יחזקאל מא, ז. ישמע כח קול קהלה: אולי: קול קהל ישראל החוגגים בה ישמע בעוז; אך תיבת 'כח' חשודה, וייתכן לנקד גם: 'קהלה'. 15 סוף רעל: כינוי לירושלים על פי זכריה יב, ב. המחוללה: שעתה היא מחוללת בידי הגויים. תהיה לשם ולתהילה: על פי צפניה ג, כ.

עגומה משוש הגלה / ימלא פיה צהלה
 פדות תשלח לאום סגולה / להיות בנוד שתולה
 צבי ארץ המעולה / תהיה כמאז בעולה
 קול תקרא בכל מחילה / להשיב וגם ממצולה
 20 רם כי לך הגדולה / רחם אום נדגלה
 שיר זכר בגילה / נשיר על גבעה תלולה
 תמוך ידי פי אזלה / ואל תעש בי פלה

16 עגומה משוש הגלה: כנסת ישראל שבגלות שהיא עגומה ללא שמחה ('משוש'), ושהקב"ה הגלה אותה מארצה; וייתכן לנקד גם: הגלה. 17 לאום סגולה: לכנסת ישראל שהיא 'סגולה מכל העמים' (שמ' יט, ה ועוד). בנוך: במקדש ובארץ ישראל, 'נוה קדש' (שמות טו, יג). שתולה: שוכנת בקביעות. 18 צבי ארץ: ארץ ישראל, ש'צבי היא לכל הארצות' (יחזקאל כ, ו; טו). תהיה כמאז בעולה: על פי ישעיהו סב, ד ועוד, ומשמעו: בניה יחזרו אליה, והיא לא תהיה עוד שוממה כאלמנה. 19 בכל מחילה... וגם ממצולה: על פי תהלים סח, כג, ומדרשו בבבלי, גיטין נז ע"ב: "מבשן אשיב", מבין שיני אריה אשיב, "ממצולות ים", אלו שטובעין בים; ו'מחילה' מסמל כאן את מאורות החיות הטורפות. 20 רם: הקב"ה. לך הגדולה: על פי דברי הימים א כט, יא. אום נדגלה: עם ישראל, שנקראו 'אִימָה בְּנִדְלוֹת' (שיר השירים ו, ד). 21 זכר: קשה, ובדוחק אפשר לנקד: זכר, ולבאר כהמשך הפנייה אל הקב"ה: זכור את השיר שנשיר לך במקדש לעתיד לבוא; אך אולי צ"ל: 'זמר'. על גבעה תלולה: בירושלים ובהר הבית, שנקראו 'הר גבה ותלול' (יחזקאל יז, כב). 22 כי אזלה: כי ידי הולכת ונחלשת, על פי 'אזלת יד' (דברים לב, לו). ואל... כלה: על פי ירמיהו ל, יא; מו, כח.

למרות הכותרת 'לחתן' שבראש הפיוט, ברור שאין הוא שיר חתונה: לכל אורכו אין בו אלא תחינות לגאולת ישראל המשולבות בתלונות על קשיי הגלות. רמז דק אחד לענייני חתונה בא אולי בשורה 3, בטור 'תשמח במחול בתולה', אך גם טור זה מבוסס על פסוק העוסק בגאולת העם ולא בחתונה. השימוש בפיוט זה כזמר לחתונה ודאי משני, ומסתבר שבמקורו התחבר למטרה אחרת. כרוב פיוטי הרהט, אין היום דרך לשחזר את ייעודו המקורי ואת נסיבות שירתו. כתב היד שלפנינו מלמד שבחתונות שרו גם שירים לאומיים מן הסוג הזה ולא רק שירי חתונה מובהקים.

יצירת כלאיים של שיר חתונה ושיר לאומי: לגלגוליו של פיוט

מעניין עוד יותר פיוט אחר בכ"י וינה, המועתק בכתב היד מיד אחרי 'אדון שוכן מעלה', שהובא בסעיף הקודם, ובראשו הכותרת 'אחר', שמשמעה פיוט נוסף לאותו ייעוד. אך בניגוד ל'אדון שוכן מעלה', שייעודו לחתן משני, הפיוט שלפנינו נפתח במחרוזת המוקדשת בבירור לחתן ולכלה; ואחרי מחרוזת זו מופיע קטע אלפביתי מקיף באותו חרוז עצמו – אך תוכנו שונה:

[ה]

אחר

כְּחֶתֶן בְּלוּשִׁים / וְכַפְלָה בְּקְדוּשִׁים
 הוּא יָפָה [בְּ]אֲנָשִׁים / וְהִיא יָפָה בְּנָשִׁים
 אֶהְלֵל לְחֶן בְּתֵרִשִׁים / בְּתוֹךְ זֶרַע מְקוֹדְשִׁים
 גַּם אֲדוּם כְּשְׁלוּשִׁים / דִּין שְׂכוּחָה מְנָשִׁים
 הוֹצִיאָה מִבֵּין כּוֹשִׁים / וְהִנְחִילָה שְׁלֹשִׁים 5
 זָכַר לָהּ זְכוֹת יְשִׁישִׁים / חֲלוּצִים מִכָּל עֲנָשִׁים
 טוֹב אֶרֶץ גְּרָגְשִׁים / יִרְשׁוּ בְּלֹא עֲוֹנָשִׁים

ביאור: 1 **בלבושים**: בבגדי הפאר שהוא לובש בחתונתו. **בקדושים**: בשעה שהחתן מקדש אותה. 3 **לחן בתרשים**: צ"ל: 'לְחֶן בְּתֵרִשִׁים', כינוי להקב"ה השוכן ('חן, חונה) בין המלאכים בשמיים; ו'תרשישים' הם המלאכים הנראים 'כְּעֵין תֵּרֶשֶׁשׁ' (יחזקאל א, טז, ובדומה דניאל י, 1). **זרע מקודשים**: ישראל; ובאות רי"ש שב'זרע' ניכר בכתב היד סימן תיקון. 4 **אדום כשלושים**: קשה, ואולי משמעו אשתוק כמי שמתאבלים שלושים יום על אנשים חשובים; והאבל הדומם נזכר באיכה ג, כח, ושלושים ימי אבל מופיעים אחרי פטירת אהרן (במדבר כ, כט) ומשה (דברים לד, ח). אך 'אדום' עשוי להתפרש גם כלשון תפילה, על פי תהלים לז, ז, ולפירוש זה לא ברור מה נרמז ב'כשלושים'. **דין שכוחה מנשים**: בעניין משפטה של כנסת ישראל, המשולה בגלות לאישה שנשכחה ונעזבה. 5 **הוציאה מבין כושים**: הקב"ה הוציא אותה ממצרים; והכינוי 'כושים' למצרים על שום כוש אחי מצרים (בראשית י, 1). **והנחילה שלשים**: ונתן לה את התורה, המכונה 'שלישים' על פי משלי כב, כ. 6 **זכות ישישים**: את זכות האבות. **חלוצים מכל ענשים**: הקריאה מסופקת והניקוד אינו בטוח, ומשמעו (על פי שחזור זה) כנראה ישראל שנחלצו ויצאו מבין כל המצרים, והכינוי 'ענושים' למצרים משום שהם נענשו בעשר המכות (הצעת שרה כהן). 7 **טוב ארץ גרגשים**: את ארץ ישראל הטובה, שישבו בה בני הגרגשי (בין שאר עמי כנען), על פי בראשית טו, כא ועוד.

כְּלָה מְלָכִים קָשִׁים / לְאָחַד וּשְׁלוֹשִׁים
 מְלֶךְ מַחֻלָּל בְּקְדוּשֵׁים / נְעַרְץ בְּסוּד קְדוּשֵׁים
 10 סֵעֵר לֹעֵט עֲדָשִׁים / עַם הַמְּכַחֲשִׁים
 פְּדָה פְּנִידָה מְבַקְשִׁים / צָקוֹן לְחֶשֶׁם שֵׁים כְּאֲשֵׁים
 קוֹל צוֹפִים בְּפִירוּשֵׁי[ם] / רוֹן הִילוֹךְ בְּרִגְשֵׁים
 שְׁמַע נְאֻקָּת נְגֻרָשִׁים / מְאָרֶץ מְקַדְשִׁים
 תַּת לְשִׁכְרָם חִיבוּשֵׁים / בְּבוֹא רוּעִים וְחֻרָשִׁים

8 כלה: השמיד הקב"ה מפני בני ישראל. מלכים קשים: את מלכי ארץ כנען. לאחד ושלושים: שלושים ואחד מלכים (יהושע יב, כד), ו'לאחד' מדוחק האקרוסטיכון. 9 מלך... בסוד קדושים: הקב"ה, על פי תהלים פט, ח; ובמקום 'מחולל בקדושים' צ"ל 'מְהוֹלָל בְּקְדוּשֵׁים'. 10 סער: הפץ ברוח סערה, כלה. לועט עדשים: את עשיו, שאכל נזיד עדשים (בראשית כה, לד), והוא מסמל כאן את כלל אויבי ישראל. עם המכחישים: עוד כינוי לגויים, שאינם מאמינים בה' ומכחישים את מלכותו. 11 פניך מבקשים: את ישראל 'מְבַקְשֵׁי פְּנִידָה' (תהלים כד, ו). צקון לחשם: את תפילתם, על פי ישעיהו כו, טז. שים כאשים: קבל ברצון כקורבנות. 12 קול צופים: קול הנביאים מבשרי הגאולה, על פי ישעיהו נב, ח. בפירושי[ם]: בדברי נבואה מפורשים. רון הילוך ברגשים: תפילת ההולכים לבית ה' ברגש, על פי תהלים נה, טו. 13 נאקת... מקדשים: את אנחתם של הגולים שגורשו מארץ ישראל המקודשת. 14 תת לשכרם חיבושים: צ"ל 'לְשִׁבְרָם' במקום 'לשכרם', ומשמעו כדי לחבוש ולרפא את מכתם, לגאול אותם מן הגלות. בבווא רועים וחרשים: כאשר בעת הגאולה יגיעו 'לְשִׁבְעָה רְעִים' (מיכה ה, ד), שהם 'דוד באמצע, אדם שת ומתושלח מימינו, אברהם יעקב ומשה בשמאלו' (בבלי, סוכה נב ע"ב); ו'אֲרֻבָּעָה חֻרָשִׁים' (זכריה ב, ג), הם 'משיח בן דוד ומשיח בן יוסף ואליהו וכהן צדק' (בבלי, שם).

לתוכנם של טורי הפתיחה, העוסקים בחתן ובכלה, אין כל המשך בגוף הפיוט: הפיוט לכל אורכו, מהטור הפותח באל"ף ועד תי"ו, עוסק בתולדות עם ישראל, בטובות שעשה להם הקב"ה כשהוציאם ממצרים, נתן להם את התורה והנחילם את הארץ, במצבם הנוכחי הקשה בגלות ובתקווה לגאולה. אין בו כל זכר לחתונה. האם יש קשר בין מחרוזת הפתיחה לבין הפיוט האלפביתי שאחריה? התחקות אחר מחרוזת זו מעלה ממצאים מפתיעים שיש בהם אולי כדי לזרוע אור על דרך עבודתו של מי שצירף את שני הקטעים, בין שזה מעתיק כ"י וינה ובין שזה מעבד או חרזן שקדם לו. מתברר שמחרוזת הפתיחה – בנוסח קרוב, אך רחב יותר – מופיעה בעוד מקורות, אבל בלי ההמשך האלפביתי שלפנינו. בכתב יד שמספרו אינו ידוע היום היא מועתקת כשיר עצמאי אחרי הפיוט

לחתן המיוחס לרב סעדיה גאון 'אורך חתן יאיר', הנקטע במקור זה אחרי שלוש מחרוזות,¹² ולשונה שם:

[ו]

הַחֶתֶן בְּמַלְבוּשִׁים / וְהַכֶּלֶה בְּקִידוּשִׁים
 הוּא יָפֵה בְּאַנְשִׁים / וְהִיא יָפֵה בְּנָשִׁים
 וּשְׁנֵיהֶם מְקוּדָשִׁים / זֶה בְּזֶה יְבוֹרְכוּ בְּפִירוּשִׁים
 מֵאֵל נֶעְרַץ בְּסוּד קְדוּשִׁים

¹² הפיוט 'אורך חתן יאיר' נזכר לעיל, הערה 6. הוא נדפס כשהמחרוזת שלפנינו בסופו בידי שלמה אהרן ורטהימר, *גנזי ירושלים*, ג (תרס"ב), דף טז ע"ב (=שלמה אהרן ורטהימר, *גנזי ירושלים*, מהדורה חדשה עם הוספות מאת אברהם יוסף ורטהימר, ב, ירושלים תש"ס, עמ' שלו), ובעקבותיו גם אצל מלטר: Henry Malter, *Saadia Gaon*, *his Life and Works*, Philadelphia 1942, p. 337 במלבושים' כסיומו של הפיוט 'אורך חתן יאיר'. ייתכן שכתב היד ששימש מקור לוורטהימר שמור היום בספרייה הבריטית בלונדון, ומספרו: Or. 13153.16 (לשעבר: כ"י גסטר 1301.16). הדבר אינו בטוח, כי יש כמה הבדלים בין נוסח השיר בכתב היד לבין הדפסת ורטהימר, ולא ברור אם מקורם באי־דיוקים בהעתקתו או שעמד לפניו כתב יד אחר שגם בו הופיע הפיוט באותו היקף בדיוק, וגם בו הוא יוחס בכותרתו לרס"ג. הספק בזיהוי מתחזק לכאורה גם משום שבמחרוזת 'החתן במלבושים' מופיעות אצל ורטהימר מילים שבסריקה שלפנינו הן מחוקות, אבל כמובן יכול להיות שהשנים הרבות שעברו מזמן שראה ורטהימר את כתב היד גרמו להיטשטשות. אם אכן זה המקור, הקשר בין 'החתן במלבושים' לבין 'אורך חתן יאיר' נחלש מאוד: בכתב היד גיליון אחד, והפיוט 'אורך חתן יאיר' מועתק בו בעמוד ימני (כלומר, עמוד ב של הדף), ואילו 'החתן במלבושים' – בעמוד השמאלי שבאותו מִפְתָּח (כלומר, בעמוד א של הדף השני בגיליון). אם לפנינו גיליון רצוף (כלומר, הגיליון הפנימי בקונטרס), 'החתן במלבושים' הוא אכן המשכו של 'אורך חתן יאיר'; אולם אם הגיליון אינו רצוף, ייתכן ש'אורך חתן יאיר' לא נקטע בהעתקה זו אחרי שלוש מחרוזות, והעתקתו הושלמה בדפים החסרים, ואם כך הרי שאין כל קשר בין 'אורך חתן יאיר' לבין 'החתן במלבושים', וגם אין כל ביטחון ש'החתן במלבושים' הוא תחילת שיר: ייתכן שהוא סוף של פיוט שהועתק בעמוד הקודם. הפיוט 'אורך חתן יאיר' נדפס פעם נוספת בנספח לסידור רס"ג (לעיל, הערה 6), בעמ' תכד-תכה, ובהדפסה זו הושלמו בו האותיות ד-ט ממקור אחר, אך המהדירים עדיין הוסיפו אחריו את 'החתן במלבושים', שלא לצורך: אין ספק שאין כל קשר בין הפיוטים, ו'החתן במלבושים' איננו מופיע במקור שממנו הושלמו האותיות ד-ט.

למרות שימושו של הקטע לכאורה כפיוט עצמאי או כפתיחה לפיוט אחר, ייתכן שבמקורו הוא חלק מפיוט מקיף יותר: בכמה קטעי גניזה התגלה פיוט לחתן בתבנית זהה, שתחילתו 'החתן במילואים / והכלה בנישואים'. כמו במחרוזת 'החתן במלבושים' בנוסחה שהובא כאן זה עתה, גם בפיוט הזה מופיעות בכל מחרוזת מילות הקבע 'החתן' – 'הכלה', 'הוא' – 'היא', 'ושניהם', ולאחר מכן עוד ברכות. הפיוט כולו מחורז בחריזים, אך בכל מחרוזת נוסף לחרז זה עוד עיצור, על פי סדר האלפבית. שמונה מחרוזות ממנו שרדו בכמה קטעי גניזה, והרי שחזור ראשוני שלו:¹³

[ז]

[הַחַתָּן בְּמִלּוּאִים / וְהַכֶּלֶה בְּנִישׁוּאִים
 [ה]וּא נְחָמֵד לְרוּאִים / [וְהִיא] נָאָה בְּנָאִים
 [וְשִׁ]נִּיהֶם מְמֻלָּאִים / בְּפִזּוּ יְקָר מְסֻלָּאִים
 [וְ]בְרָכּוֹ מְמַחְבְּאִים / וּמוֹצֵאִים וּמוֹבְאִים
 ישמח

ביאור: 1 [במילואים]: כנראה מעוטר באבני חן כאבני המילואים שבבגדי הכהן הגדול (שמות כה, ז). [בנישואים: נישאת לחתן. 3 ממולאים: מלאים כל טוב. בפז יקר מסולאים: על פי איכה ד, ב. 4 במחבואים: כנראה בכל מקום שיש בו, אפילו במקומות נסתרים. ומוצאים ומובאים: ויבורכו בצאתם ובבואם, כברכה האמורה בדברים כח, ו.

¹³ השיר הוצג לראשונה לפני החוקרים (בהקשר שונה) על ידי פרופ' טובה בארי בכנס לכבוד פרופ' טובה רוזן באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בכ"ג בסיוון תשע"ב, אך הוא טרם פורסם. שורות 1-2 מועתקות בכ"י קיימברידג' T-S NS 194.108 (כ"י א), ושם באה לפניו עוד מחרוזת דומה בתבניתה (אך לא זהה), המתחילה במילים 'הַחַתָּן כְּמוֹ אוֹרָה / וְהַכֶּלֶה כְּבִפְנֵיהָ / וּפְנִיָהּם יְאִירָה' וכו', כנראה מפיוט אחר. ההשלמות בשורה הראשונה הן ממקור זה. מחרוזות א-ד מובאות כאן על פי כ"י קיימברידג' T-S NS 115.321 (כ"י ב); אחריהן מועתקת גם מחרוזת האות וי"ו (בדילוג על ה"א), אך נוסחה משובש. מחרוזות ה-ט נדפסות כאן על פי כ"י קיימברידג' T-S NS 145.103 (כ"י ג; שרד משורה 13, אך דילג על שורה 14 וגם על מחרוזת האות זי"ן. מחרוזת זו לא הגיעה לידינו בשום מקור). במקור זה אין סימון של הרפרין אחרי המחרוזות. הפיוט מועתק בכתיבה קליגרפית זעירה גם מסביב לכתובה מעוטרת בקרע ששרד בכ"י קיימברידג' T-S K 10.4 (כ"י ד), אך שם הוא קשה לפענוח, ולא אידרש אלא למילים אחדות ממנו.

5 [הַחֶתֶן] בְּסִיבּוּבִים / וְהַפְּלָה בְּלִיבּוּבִים
 הוא נָדִיב בְּנָדִיבִים / וְהִיא אֵילַת אֲהָבִים
 וּשְׁנִיָּהֶם מְקוֹרְבִים / וְזֶה בְּזֶה מְעוֹרְבִים
 בְּבוֹרְכוֹ בְּמוֹשְׁבִים / וְעַל שְׁעַר בֵּית רַבִּים
 ישמח

10 [הוא] שְׁתוּל עַל פְּלָגִים / וְהִיא אֲהָבָה בְּתַעֲנוּגִים
 [וּשְׁנִיָּהֶם נַע] [גִּים] / [גִּים] [גִּים]
 [יְהִי] לְרוֹב דְּגִים / [...] וְרַבִּים וְשִׁגִים
 ישמח חתן

15 [הַחֶתֶן] בְּרִבִּיּוֹת / וְהַפְּלָה בְּצִמְדִים
 הוא יָדִיד בְּיָדִידִים / וְהִיא כּוֹלָה מִחֲמַדִּים
 וּשְׁנִיָּהֶם כְּעַמּוּדִים / בְּאֲדָנֵי פִז מְיוֹסְדִים

והצורה 'מובאים' (במקום 'מבואים') נגררה מ'מוצאים', בעקבות שמואל ב ג, כה. ישמח: הציון 'ישמח' (ובהמשך: 'ישמח חתן') בכתב יד זה בסוף כל מחרוזת הוא ציון לרפרין שכיח בפיזי חתנים, הנפתח במילים 'ישמח חתן כלה' (אחד מנוסחיו הובא במלואו בסידור רס"ג [לעיל, הערה 6], עמ' תכג, בהערה, ודן בו גם עזרא פלישר, 'מדיואן שירי החול של רב נתן בן שמואל נזר החברים', השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, ירושלים תש"ע, ג, עמ' 1357, הערה 45). 5 בסיבובים: אולי כמו במסיבתו, במקום שבו הוא מסב בסעודת המשתה; וייתכן שהכוונה לתיאור החתן העומד כשכל השושבינים סובבים אותו. בליבובים: באהבה, מלשון 'לבבתני אחתי כלה' (שיר השירים ז, ט). 6 אילת אהבים: משלי ה, ט. 7 מקורבים: קרובים זה לזה, אוהבים. וזה בזה מעורבים: אולי מלשון 'שכל ישראל ערבים זה בזה' (בבלי, שבועות לט ע"א ועוד), וכאן הכוונה כנראה להפיכתם ליחידה משפחתית אחת. 8 במושבים: בכל המקומות שישבו בהם. ועל שער בת רבים: רמז לשבתם במקום מכובד, והלשון על פי שיר השירים ז, ה. 9 ב[...].וגים: האותיות לקוויות בכתב היד, ואין בידי להשלים. 10 שתול על פלגים: כעץ רווה הנותן פרי, על פי תהלים א, ג. אהבה בתענוגים: שיר השירים ז, ז. והטור הבא לקוי ואי אפשר לשחזרו. 11 נע[...].גים: אולי נַעְרָגִים, לשון ערגה וכיסופים; ובכ"י ד מופיעה המילה 'נארגים', אך לא ברור אם מקומה כאן או בסוף הטור הבא. 12 יהיו לרוב דגים: 'דגים' כאן הוא פועל בבינוני, ומשמעו: ידגו לרוב (בראשית מח, טז), ירבו כדגים. [...] ורבים: אולי אפשר להציע להשלים: 'פְּרִים וְרַבִּים'. ושגים: וגדלים, ומתרבים. 14 ידיד בידידים: אהוב שבאהובים. כולה מחמדים: על פי שיר השירים ה, טז. 15 כעמודים... מיוסדים: על פי הכתוב שם, טו.

יְחֻנְנוּ בִּילְדִים / יִרְאֵת יְיָ מְלֻמְדִים
ישמח חתן

הַחֶתֶן בְּכַמִּיָּהִים / וְהַכֶּלֶה בְּתַמִּיָּהִים
הוא מְשׁוֹשׁ לַמְּלָהִים / וְהִיא חֶדְוָה לַנְּוָהִים
וּשְׂנֵיָהֶם מְגִיָּהִין / הָעֵלֶט וְהַתְּוָהִים
יְהִיוּ מְשָׁמִי גְבוּהִים / מְבוֹרְכִים לְאֵלֵהִים 20

הַחֶתֶן בְּמַתְאוּיִם / וְהַכֶּלֶה <בְּמַתְלוּיִם
הוא עֲנִיו בְּעַנּוּיִם / וְהִיא חוּוָה בַּמְּחֻוּיִם
וּשְׂנֵיָהֶם כֵּן שְׁוִיָּיִם / כְּשֵׁנֵי עַמּוּדֵי וָוִיִּם
יְבוֹרְכוּ [בְּקְצוּוּיִם] / שְׂאֲנָנִים וּשְׁלוּיִם

הַחֶתֶן בְּשִׁילּוּחִים / וְהַכֶּלֶה בְּלִיקּוּחִין 25
הוא רִיחֹן פְּתֻפּוּחִים / וְהָ[יָא] מְגַדֵּל מְרַקְחִים

16 יראת יי': ביראת ה'. 17 בכמיהים: בין הצדיקים הכמהים לה'. בתמיהים: אולי משמעו במופלאים. 18 למלהים: אין בידי לפרש. לנוהים: לנמשכים אחרי ה', על פי שמואל א ז, ב. 19 מגייהין העלט והתוהים: 'מגייהין' כמו 'מגייהים' (ומעתיק כ"י ג מחליף לעיתים ס/ן), ומשמעו: מאירים ('מגייהין', לשון נוגה) את החושך; ו'עלט' כמו 'עלטה', חושך, ו'תוהים' ריבוי של 'תוהו', והפייטן רומז ל'תהו ובהו וחסד' (בראשית א, ב). 20 משמי גבוהים: מן השמיים הגבוהים. 21 במתאוים: במשתוקקים; ספק אל הקב"ה, ספק אל הכלה. במתלוים: נלווית מעתה אל החתן כדי להיות לצידו. 22 עניו בענוים: בכ"י ב בטעות: ענב בעבים. חווה במחויים: קשה, ובכ"י ב: 'נאה בנאים', ונוסח זה אינו מתאים לחרוז, אך נראה שנשתבש מ'נאנה בנאונים', יפה שביפים; ואולי נכתב באחת ההעתיקות 'נווה בנווים', ונשתבש ל'חווה במחויים' שבכ"י ג. 23 שוויים: דומים, ובכ"י ג: שווין, ותיקנתי על פי כ"י ב, הגורס 'שוים'. כשני עמודי וויים: כמו העמודים ועליהם הוויים שהיו במשכן (שמות כז, י; לח, כח). ובכ"י ג: 'כל עמודים וויים', ותיקנתי לפי כ"י ב, שנוסחו נראה יותר. 24 [בקצוויים]: בכל פינה; והנוסח על פי כ"י ב, וכ"י ג לקוי, ושרדו בו המילים '[..]ל' נויים', ואולי צ"ל: בְּכָל נְוִיִּם, בכל מקומות מגוריהם. שאננים ושלויים: הביטוי בהשפעת איוב כא, כג. 25 בשילוחים: במתנות חתונה (מלכים א ט, טז). בליקוחין: בליקחה, היא הנישואין, מלשון לקיחת אישה. 26 ריחן כתפוחים: על פי שיר השירים ז, ט; ונראה שצ"ל: 'ריחן' במקום 'ריחן'. מגדל מרקחים: על פי שיר השירים ה, יג.

וּשְׁנֵי־בְדוּלָהִים / בְּשָׁנֵי בְדוּלָהִים
 יְבוֹרְכוּ בְּמִנוּחֵים / בְּמִשְׁכָּנוֹת מְבֻטָּחִים

הַחֲתָן בְּנִקְלִיטִים / וְהַפֶּלֶה בְּתַכְשִׁיטִין
 30 הוא [...] שְׁבֻטִים / וְהֵיֵאָ מְבִית בְּלוֹטִים
 וּשְׁנֵי־הֵם [...]טִים / [...]חַרִיטִין
 שְׁבָחָם [...] [...] / מְלֶךְ אֶסוֹר בְּרֵהֻטִים

27 מתאחים: מתחברים זה לזה בנישואיהם; והמ"ם הסופית מתקנת מנו"ן סופית. בשני בדולחים: אולי צריך להיות: 'כשני', כמו שתי אבני בדולח. 28 במנוחים במשכנות מבטחים: על פי ישעיהו לב, יח, ו'במנוחים' במקום 'במנוחות' לשם החרוז. 29 החתן בנקליטים: החתן שוכב בכילת חתנים הפרושה על 'נקליטי המיטה' (משנה, סוכה א, ג), שני עמודים לכילה מצידו המיטה. 30 הוא [...] שבטים: נראה שמדובר בייחוסו הרם של החתן, אך אי אפשר לעמוד על הנוסח המלא מחמת הליקוי בכתב היד. מבית בלוטים: ממשפחה חשובה של אנשים מזקני המקום ('בלוטיין' – חברי מועצת העיר ביוניתי; והמילה מצויה בלשון חכמים, כגון תוספתא, יומא א, א ועוד). והטורים הבאים לקויים מכדי לפרשם. 32 מלך אסור ברהטים: שיר השירים ז, ו.

השיר קצבי מאוד: טוריו קצרים, חרוזיו האלפביתיים צפופים וגם מילות הקבע יוצרות בו חזרתיות מזדמרת. נראה שהשיר הותאם ללחן והושר בחתונות, אולי אפילו תוך כדי ריקודים.¹⁴ ייתכן מאוד שהמחרוזת 'החתן במלבושים והכלה בקידושים' אינה אלא מחרוזת האות שי"ן בזמר הזה, אבל כמובן, אין בכך ביטחון: היא יכלה להיכתב גם באופן עצמאי, וכפי שראינו היא עומדת לפנינו בכ"י וינה בראש שיר אחר. ומעניין שגלגוליה לא פסקו: מתברר שהיא

¹⁴ ייתכן שלקצב השיר הזה נכתבו שירים נוספים, ואי אפשר לדעת איזה מהם קדם. לעיל, הערה 13, הזכר השיר 'החתן כמו אורה' / והכלה כבכורה'. בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2462/6 מופיע שיר חתונה הנפתח כנראה במילים 'הַחֲתָן כְּפִעֲנָן / וְהַפֶּלֶה כְּיֵרֵם' (כלומר: החתן נאה ונבון כיוסף, המכונה 'צפנת פענח' [בראשית מא, מה], והכלה יפה כלבנה [שיר השירים ו, י]). בשני השירים המשך הוא בברכות, ללא מילות הקבע 'הוא', 'היא', 'ושניהם'. מעניינת הסימטריה הנוצרת בין החתן לכלה בכל השירים הללו, כולל 'החתן במילואים' ו'החתן במלבושים': שניהם מקבלים מקום שווה בשירים, והמשוררים שרים את שבחי שניהם בלא להעדיף את החתן על פני הכלה, כפי שהדגישה טובה בארי בהרצאתה שנזכרה לעיל, הערה 13.

מושרת בחתונות עד היום, ואף נדפסה במדינת ישראל כחלק מסדר החופה של יהודי קוצ'ין. בנוסח קוצ'ין קרה לה מקרה דומה לזה שבכ"י וינה: היא הועמדה בפתיחת שיר שבמקורו כנראה לא התחבר כזמר לחתונה. זהו נוסחה במנהג זה:¹⁵

[ח]

הַחֲתָן בְּמַלְבוּשִׁים / וְהַכֹּהֵן בְּקַדוּשִׁים
הוא יָאָה בְּאַנְשִׁים / וְהיא נָאָה בְּנָשִׁים
מְקַדְּשִׁים בְּקַדוּשִׁים / עַל הַר סִינֵי מְקַדְּשִׁים

לאחר הפתיחה הזאת ממשיך השיר כליטאניה, שכל טור בה פותח בכינוי להקב"ה (על פי סדר האלפבית), ולשונו: 'אָהוּב (ובהמשך: בְּרוּךְ, גְּבוּר, דְּגוּל וכו') נִגְלָה עַל הַר סִינֵי / הַנְּחִיל תּוֹרָה לְחַמוּשִׁים'. סיום הקטע 'החתן במלבושים' במילים 'על הר סיני מקודשים' בא אפוא כהכנה להמשך השיר. אבל חלק זה של השיר, המתאר את מעמד הר סיני ומתן התורה, אינו עוסק בשמחת החתן והכלה: הוא מתאים יותר לשמש שיר זמר לחג השבועות או לשמחת תורה, והשימוש בו כשיר חתונה כנראה משני. גם במקרה הזה הוצמד לפתיחה 'החתן במלבושים' שיר שאיננו מעניין חתונה, אך הוא הושר בחתונות, ממש תחת החופה, מייד לאחר מסירת הכתובה לכלה.

עוד מקור המביא את הזמר 'החתן במלבושים' מגלה קשר מפתיע אל השיר 'אהלל לַחַן בְּתַרְשֵׁי[שִׁי]ם', הבא בכ"י וינה כהמשך לפתיחה 'החתן במלבושים': בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 7-6/2452, נפתח זמר לחתן וכלה בלשון זה: 'הַחֲתָן בְּמַלְבוּשִׁים / וְהַכֹּהֵן בְּקַדוּשִׁים / הוא יָפָה בְּאַנְשִׁים / וְהיא (!) יָפָה בְּנָשִׁים / אֶהְלֵךְ חֲתָן בְּתַרְשֵׁי[שִׁי]ם < / וּמוֹמְלֵךְ בְּפָרְשִׁים'. גם המשך השיר שם מוקדש

¹⁵ השיר נדפס דרך משל בסדר תפלות שבחות ושירים לימי שמחת תורה וחופת נעורים [...] כפי מנהגי אנשי שינגלי יצ"ו וקהל קדוש בקוגין (=קוצ'ין), אמשטרדם תקי"ז, דף נא-נב; וכן בספר שירות למועדים, שבתות, חתונה וברית-מילה, נבטים תשכ"ד, עמ' קמה.

לחתן ולכלה. לענייננו חשוב הדמיון בין הטור 'אַהֲלֶלְךָ חֲתָן בְּתַרְשֵׁי־שִׁים' לבין פתיחת הקטע האלפביתי בכ"י וינה, קטע שכזכור אינו עוסק כלל בחתן ובכלה, בטור שנוסחו המשוחזר הוא 'אַהֲלֶל לְחָן בְּתַרְשֵׁי־שִׁים'. הקרבה הגדולה בין שני הטורים ודאי אינה מקרית. ייתכן שהנוסח העוסק בחתן הוא המקורי, והוא עובד ושונה כדי לשמש פתיחה לפיוט העוסק בענייני גלות וגאולה. עם זאת גם תהליך הפוך אפשרי: הפועל הפייטני 'חן' היה עשוי להתרחב ל'חֲתָן'. בין כך ובין כך עומד לפנינו בכ"י וינה שיר שפתיחתו מעניין חתן וכלה, אך מייד הוא מתרחק מנושא זה ועובר לדבר בעם ישראל, תולדותיו, גלותו וגאולתו, בדומה לשיר שהובא בסעיף ב.

מה יפית ומה נעמת כלבנה זוהרת: פתיחה אחת לשלושה שירים

בין השירים שבכ"י וינה בולטים שני רהטים בלתי ידועים המתחילים באותה פתיחה עצמה. שלא ככל השירים הקודמים, מחבריהם של השירים הללו חתמו בהם את שמם באופן המאפשר לזהותם במדויק, ובכך עיקר חשיבותם: האחד מהם הוא פרי עטו של יחזקאל הכהן בן עלי, פייטן בבלי שפעל בסוף המאה העשירית ובראשית המאה האחת עשרה. מיצירותיו הידועות מתברר שהיה משורר בעל כישרון מרשים, ובכמה מפיוטיו הגיע לשיאים שיריים המרטיטים את הלב אפילו בימינו.¹⁶ תוספת של שיר בלתי ידוע למורשתו היא אפוא בשורה חשובה. השיר השני חתום, עם תשלום האקרוסטיכון האלפביתי, בשם 'אלחנן בר שמריה'. ר' אלחנן בר שמריה היה ממנהיגי קהל הבבלים בפסטאט (קהיר העתיקה) ברבע הראשון של המאה האחת עשרה, בתחילה לצד אביו, ר' שמריה בן אלחנן, ואחרי פטירת אביו בשנת 1011 (ולאחר עיכוב מסוים, משום שר' אלחנן היה באותה עת בדמשק והדרכים היו משובשות) – כראש הקהל, עד לפטירתו בשנת 1026.¹⁷ בניגוד ליחזקאל הכהן, אלחנן בר שמריה היה, כמפורסם, רב ומנהיג, אך עד כה לא נודע אלא שיר אחד שלו, שנכתב

¹⁶ כל יצירותיו הידועות נדפסו לפני שנים מספר בידי טובה בארי, 'שירי יחזקאל הכהן בן עלי, קבץ על יד, כה, לה (תשע"ז), אסופה לזכר עזרא פליישר, עמ' 297-359.

¹⁷ מחקר ממוקד על ר' אלחנן בר שמריה מופיע אצל אלינוער ברקת, **שפיר מוצרים: ההנהגה היהודית בפוסטאט במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה**, תל אביב תשנ"ה, עמ' 153-164, ושם גם הפניות למחקרים קודמים.

בהקשר של הפולמוס האנטי-קראי.¹⁸ השיר שלפנינו מלמד שהוא שלח את ידו גם בכתיבת פיוטים קלילים לעת מצוא.

בכ"י וינה משמשים גם שני השירים הללו כשירי חתונה: שירו של יחזקאל הכהן מועתק מייד אחרי שיר א שהובא קודם, שהוא שיר חתונה מובהק. בראשו באה הכותרת 'אחר', המסמלת – כפי שכבר צוין קודם – פיוט חלופי לאותו ייעוד עצמו, ומכאן שהמעתיק ביקש להשתמש בו כבשיר חתונה. גם שירו של אלחנן בר שמריה מועתק אחרי שירי חתונה (שירים ב-ג לעיל), ושוב כשהכותרת 'אחר' בראשו. ואולם עיון בשירים מלמד שהשימוש בהם כבשירי חתונה אינו ברור מאליו. וזה לשון שירו של יחזקאל הכהן:

[ט]

מה יפית ומה נעמת כלבנה זוהרת
 יונתי בחגוי סלע אשר היתה מסותרת
 חיינה לי בקול ערב היות חפוש ונדררת
 [ז]ירזתי חיל אברה והיא באויר מותרת
 5 קול [אמ]רים היא משופרת ועל [מרמי קרת]

ביאור: הפיוט כולו מובא כדברי הקב"ה על עם ישראל. 1 מה... נעמת: שיר השירים ז, ז. כלבנה זוהרת: יפה ומאירה כלבנה (בעקבות שיר השירים ו, י). 2 יונתי... מסותרת: על פי שיר השירים ב, יד, והפסוק נדרש במכילתא בשלח, מסכתא דויהי ב [מהדורת הורביץ-רבין, עמ' 94], על ישראל כשעמדו לפני ים סוף והמצרים רדפו אחריהם, וייתכן שגם כאן הפייטן מכוון לרמוז למצב מצוקה של ישראל, אך אולי עוד בהיותם במצרים. 3 חיינה... ונדררת: ישראל התחננו לפני ה' שיוציאם לחופשי. 4 [ז]ירזתי... מותרת: לשון 'זרז' משמש בפיוטים, על פי הארמית, לחגירת כלי קרב, ו'זירזתי חיל' משמעו: חגרתי כוח, והוא נסמך ל'אברה', כנף, בהמשך לציור היונה שבטור 2, ומשמע הדברים כנראה: חזקתי את כנפיה של היונה, כדי שתוכל להתיר עצמה מכבלי הסוגרים עליה ולהתרומם לאוויר; מטפורה ליציאה לחירות ולהצלה מהמצרים. 5 קול... משופרת: הקריאה מסופקת, ומשמע הטור כנראה: נותנת אמרי שפר (על פי בראשית מט, כא; הצעת שרה כהן), ואולי

¹⁸ Israel Davidson, 'Poetic Fragments from the Geniza', *JQR* NS, 4 (1913), pp. 53–60; התייחס אליו גם מאן: Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, I, London 1920, p. 35

אֵין לָהּ זֹלָתִי וְאֵין לִי בְלִתָּה אַחֲרֶת
 לִי קְרוּאָה [י]וֹנֵת אֶל מְמַרְחָקִים הִיא מְזַמֶּרֶת
 הוֹבְלָתֶיהָ בֵּין חֲדָרֵי וּבִהְדָרֵי הִיא מְהוֹדֶרֶת
 כָּל הַיּוֹם וְכָל הַלַּיְלָה קִנְצֵי תְעוּדָהּ הִיא חוֹקֶרֶת
 10 הַגּוֹת שִׁירָת בְּשָׁחֲרִים לְחַזוֹת בְּנוֹעָם הִיא מְבַקֶּרֶת
 נְאֻמֵי אַקִּים בְּיַד תְּהִיָּה אֶל עֵטְרַת תַּפְאֲרָת
 אוֹמֶרֶת אֶל תְּרַאוּנִי שְׂאֵנִי שְׁחַרְחוּרָת
 בְּנֵי אֲמִי נִחְרוּ בִי שְׂמוּנִי נוֹטְרָת
 עַל הַר סִינֵי הַעֲמִדְתִּיךָ וְהִנְחַלְתִּיךָ עֲשֶׂרֶת

נרמזת כאן שירת הים. ועל [מרמי קרת]: ההשלמה על פי שרידי האותיות בכתב היד, והלשון על פי משלי ט, ג; שם יד (תודתי לפרופ' טובה בארי על עזרתה בהשלמת הטור). 6 אין: לפניו (במרחק מסוים) מסומנת עוד אות אחת לא ברורה (בראש העמוד בכתב היד). 7 לי... מזמרת: נראה שבמקום '[י]ונת אל' צ"ל: 'יונת אלם', על פי תהלים נו, א: 'יונת אלם רחקים' (הצעת שרה כהן), ומשמע הטור (תוך התכתבות עם הפסוק): קראתי ('לי נקראה') את כנסת ישראל בשם 'יונת אלם', אך למרות ריחוקה בגלות אין היא אילמת אלא מזמרת. 8 הובלתיה בין חדרים: כנראה: הכנסתיה לארץ ישראל ולמקדש, על פי שיר השירים א, ד. ובהדרי היא מהודרת: שכן שם ה' נקרא עליה, כאמור בדברים כח, י; ואולי הכוונה גם לתורה שניתנה לישראל. 9 כל היום וכל הלילה: לשון ישעיהו סב, ו (ועוד), וכאן מוסב על 'והגית בו יומם ולילה' (יהושע א, ח). קנצני... חוקרת: לומדת וחוקרת את התורה ('תעודה', על פי ישעיהו ח, טז) עד תכליתה (הצורה 'קנצני' על פי איוב יח, ב, והיא לשון קץ ותכלית). 10 הגות שירת בשחרים: אולי מכוון למנהגם של חסידים המושפעים מכיתות של פרושים מוסלמים לקום עם שחר ולשורר לה', מנהג שהחל להופיע גם בקרב היהודים בזמנו של יחזקאל הכהן, כפי שהראתה טובה בארי, לדויד מזמור: פיטי דויד הנשיא בן יחזקיהו ראש הגולה, ירושלים תשס"ט, עמ' 74-75. לחזות בנועם: תהלים כז, ד, ויש להשלים על פי הפסוק: 'בנועם ה'. היא מבקרת: היא משכימה מדי בוקר (על פי יזב'ק' ב'היכלו' שם). 11 נאמי אקים: אקים את הבטחותיי. ביד... תפארת: סדר המילים קשה, ומשמעו כדי שכנסת ישראל תהיה ביד ה' ('אל') עטרת תפארת, על פי ישעיהו סב, ג. 12-13 אומרת: זו שאומרת את הדברים שבהמשך, כנסת ישראל. אל תראוני... נוטרת: על פי שיר השירים א, ו. 14 עשרת: את עשרת הדיברות.

חזר והדפיסו בנוסח מתוקן ובצירוף ביאור מפורט שרגא אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 133-141, ושם הוא אף עמד על משמעו כשיר פולמוס נגד הקראים.

וְשִׁבְעָה רוּעִים יַעֲטִירוּךָ כּוֹתֶרֶת
 זְכָרִי זֹאת מְהוֹדֶרֶת שִׁירִים מַחֻבֶּרֶת
 חֵיל מִצְרִים בַּיָּם צָלְלוּ כְּעוֹפֶרֶת
 טוֹב יִי לְקוֹנֵי אֲגֹן סִהָרֶת 10
 יֹאמְרוּ בְּאֶזְנוֹיךָ מוֹנִיִּיךָ מוֹשִׁיבֵי עֵקֶרֶת
 כְּבוֹדָה בֵּת מֶלֶךְ בְּרִיתוֹת שׁוֹמְרֶת
 לְבָשִׁי עוֹזֵף וְעֵדִיִּיךָ אוֹם כְּפָרָה סוֹרֶרֶת
 מֵה נָאוּו לְחַיִּיךָ עוֹן מְכַפֶּרֶת
 נִפְתִּי מִשְׁכְּבֵי בְּחֻדְשִׁים מְבַרֶּרֶת 15
 שְׂמָאלוּ תַּחַת לְרֵאשִׁי צְנִיף וּמַעֲפֶרֶת
 עוֹד תִּתְּקַדְּ[י] תּוֹפִיךָ וְתִלְבְּשִׁי עֵטְרֶת
 פָּרָא לְמוֹד מִדְּבָר עֵשׂוֹן מִתְמַרֶּת

זה מועתק בכתב היד פעמיים. ל**כרמים נוטרת**: על פי שיר השירים א, ו. 7 **ושבעה רועים**: על פי מיכה ה, ד, ופירוטם בבבלי, סוכה נב ע"ב: 'מאן נינהו (מי הם) שבעה רועים? דוד באמצע, אדם שת ומתושלח מימינו, אברהם יעקב ומשה בשמאלו'. ואחרי 'רועים' ניכרת עוד מילה בכתב היד, אך היא כנראה מסומנת למחיקה. **יעטירוך כותרת**: יקשטוך וירוממוך ככותרות שבראשי העמודים. 8 **זכרי זאת**: זכרי את חסדי ה' איתך בעבר, כמפורט בטור הבא. **מהודרת**: האומה המפוארת. **שירים מחוברת**: אולי צ"ל: 'שירים מְתִקְרֶת', המחברת מזמורים ופיוטים לשורר לבוראה. 9 **חיל מצרים**: פרעה וכל חילו. **בים צללו כעופרת**: על פי שמות טו, י. 10 **טוב יי לקווי**: על פי איכה ג, כה, וייתכן שצ"ל כאן כמו בפסוק: 'לקווי'. **אגן סהרת**: כנראה: מאירה כמו 'אגן הסהר' (שיר השירים ז, ג), כינוי לישראל, הם המקווים לה; וניקוד 'סהרת' על פי כתב היד, אך ייתכן שצ"ל: 'סהרת'. 11 **יאמרו... עקרת**: אפילו אויבי ישראל ('מונייך') יאמרו באוזנייך כשיראו את גאולתך: 'מושיבי עקרת הַבַּיִת אִם הַבְּנִים שְׁמַחָה' (תהלים קיג, ט), והפסוק נדרש על גאולת ישראל בפסיקתא דרב כהנא כ (רני עקרה), א [מהדורת מנדלבוים, עמ' 311]: "'מושיבי עקרת הבית", זו ציון, "רני עקרה לא ילדה" (ישעיהו נד, א). ולשון 'יאמרו באוזנייך' על פי ישעיהו מט, כ. 12 **כבודה בת מלך**: תהלים מה, יד. **בריתות שומרת**: השומרת את הברית בינה ובין הקב"ה ומקיימת את מצוותיו. 13 **לבשי עוזף**: ישעיהו נב, א. **ועדייך**: ואת תכשיטייך. **אום כפרה סודרת**: כינוי לישראל על פי הושע ד, טז, והכינוי יידון להלן בגוף המאמר. 14 **מה נאוו לחייך**: הרכבה של ישעיהו נב, ז ('מה נאוו') ושיר השירים א, י ('נאוו לחייך'). **עון מכפרת**: כאשר את זוכה לכפרה על עוונותייך. 15 **נפתי משכבי**: משלי ז, יז, ומשמעו: בישמתי את מיטתי. **בחדשים מבררת**: אולי: האומה היודעת לברר את זמן קביעת החודשים ולקדשם. 16 **שמאלו תחת לראשי**: שיר השירים ב, ו. ולפני 'לראשי' עוד שתי אותיות בכתב היד, אולי מחוקות. **צניף**: כיסוי מפואר לראש (ישעיהו סב, ג ועוד). **ומעפרת**: מלבוש עליון הנזכר בלשון חכמים (משנה, כלים כט, א). 17 **עוד תעד[י]** **תופיך**: ירמיהו לא, ג. 18 **פרא למוד מדבר**: ירמיהו ב, כד, וכאן הוא כינוי לישראל,

צְנִיף מוֹלְכָה תְּעֵדִי צְמִיד וְאַדְרָת
 20 קוֹל צוֹפִיךָ יִשְׂאוּ עֵדָה מְשׁוֹרְ[רָת]
 רְנִי בַת צִיּוֹן יִאֲמְרוּ לָךְ הַגְּבֵרֶת
 שׁוֹבֵי שׁוֹבֵי הַשְּׁוֹלְמִית קָנָה מְקוֹטְרֶת
 תָּם עֲוֹנֶיךָ בַת צִיּוֹן כְּלִילַת תְּפָאֶרֶת
 אֱלֹהֵי חַי נֹצֵר נֶפֶשׁ מְטוֹהֶ[רָת]
 25 בְּרַחֲמֶיךָ שְׁמוֹר יְהִי עֵדָה מְשׁוֹרְרֶת

ואדון בו בהמשך המאמר. עשן מתמרת: כנראה: עולה מן המדבר כתימרות עשן, על פי שיר השירים ג, ו. 19 צניף מולכה: נראה שצ"ל 'מלוכה', על פי ישעיהו סב, ג. צמיד: ייתכן שכתוב בכתב היד צמידים. 20 קול צופיך ישאו: על פי ישעיהו נב, ח, ושיעורו: צופיך ישאו קול. עדה משור[רת]: במילים אלו בדיוק מסתיים גם טור 25 להלן, ואולי טעה המעתיק באחד משני הטורים וכתב בו שנית את סיומו של הטור האחר. 21 רני בת ציון: צפניה ג, יד. יאמרו לך: מוסב כנראה על כל הגויים. הגברת: פנייה אל ישראל. 22 שובי שובי השולמית: שיר השירים ז, א. קנה מקוטרת: מקוטרת בבשמים ('קנה' כבושם מופיע בשיר השירים ד, יד; ו'מקטרת' – שם ג, ו). 23 תם... ציון: איכה ד, כב. כלילת תפארת: כמו כלילת יופי, ואולי מושפע מהצירוף 'כליל תפארת' שבברכת קדושת היום לשחרית של שבת. 24 אלוה... מטהרת: הקב"ה שומר את הנפש הזכה מחטא; ולפני 'נוצר' מחוקה האות ה"א. 25 עדה משוררת: את עדת ישראל המזמרת לפניך; אך הנוסח חשוד, כפי שהוסבר בביאור לטור 20.

שיריהם של יחזקאל הכהן ואלחנן בר שמריה עומדים מבחינת תוכנם בין שירי החתונה המובהקים שראינו בסעיף א לבין השירים הלאומיים שהובאו בסעיף ב. הם כתובים לכאורה מפיו של אוהב המשבח את רעייתו ומדבר על ליבה, אך עיון בהם מלמד שלא נכתבו כשירי חתונה אלא כפיוטים אלגוריים: אין כל ספק שהדוד הוא הקב"ה, והרעיה הכלה איננה אלא כנסת ישראל. בשירו של יחזקאל הכהן מתוארת האהובה כמי שהתחננה לפני הדוד שיוציאה לחופשי; ואם עדיין אפשר לחשוב שמדובר בנערה שבויה, באים כמה טורים בהמשך השיר ומלמדים שאין היא אלא התגלמות האומה, כגון טור 10, המתאר את האהובה כמי שהוגה בתורה יומם ולילה וחוקרת את פרטיה, או טור 14, שבו האהוב פונה אל רעייתו ואומר לה: 'על הר סיני העמדתיך והנחלתיך עשרת'. מעתה מובן גם סיום השיר בפסוק 'לך יי הגדולה' וגו'.²⁰ גם שירו של אלחנן בר

²⁰ בניגוד לפיוט כולו, המושמע מפי ה', בפסוק זה פונה הדובר אל הקב"ה בדברי שבת, אך נראה שהוא מקורי, שכן השיר כולו מותאם אליו בחריזתו.

שמריה עמוס ברמזים לאומיים, כגון הזכרת 'שבעה רועים' (7) ותיאור טביעת המצרים בים (9), בצד פניות מפורשות בשם 'ציון' (21, 23).

שירים הכתובים כשירי אהבה המתגלים כשירים אלגוריים בעלי אופי לאומי מצויים במורשתו של יחזקאל הכהן, והפיוט שלפנינו מצטרף אל כעשרה פיוטים חד-חרוזיים מסוג הרהט שכתב, ובייחוד לאלה שבהם הנראים במבט ראשון שירי אהבה חילוניים.²¹ עם זאת בשירי האהבה הללו בדרך כלל האדם הוא הדובר, והוא פונה אל אלוהיו בהצהרות אהבה ובבקשת קרבה. השיר שלפנינו שונה, שכן הדובר בו לכל אורכו (להוציא הפסוק החותם אותו) הוא הקב"ה הפונה אל עמו בדברי חיבה ובהבטחות גאולה. בכך הוא דומה לרהט אחד בלבד של יחזקאל הכהן, הוא הפיוט 'ירידת טללי ליל',²² שבו הקב"ה פונה אל כנסת ישראל כאל רעיה ומבקש ממנה, בהשפעת פסוקי שיר השירים, לפתוח לו את דלתותיה; אך שם הוא עובר מייד לדבר בלשון רבים ('אֲתָיו יְרִיעִים... וְאֵת תּוֹרְתֵי זְכָרִי'), וכך מנתק את החוט האלגורי ומגלה שהנמענים הם בני עם ישראל. על רקע הפיוט הזה בולט שירו הנדפס כאן, שבו הנמענת אחידה לכל אורכו²³ וגם הרצף האלגורי העדין נשמר בו, להוציא רמזים אחדים לזהותה של האהובה ככנסת ישראל העוסקת בתורה.

שירו של ר' אלחנן בר שמריה ודאי קשור לשירו של יחזקאל הכהן: מוכיחים זאת טור הפתיחה הזוהה, החורג מהאקרוסטיכון, והחרוז הקבוע לאורך כל השיר. השירים דומים גם בתוכנם וכוללים דברי ריצוי של הקב"ה, האוהב, לכנסת ישראל, אוהבתו. אבל ניכר שר' אלחנן בר שמריה היה משורר מיומן

²¹ בארי (לעיל, הערה 17), עמ' 304-305 (על תבנית פיוטי הרהט שלו), 309-311 (על פיוטי הרהט האלגוריים הכתובים כשירי אהבה). בארי מציינת את האפשרות של השפעת שירי דבקות צופיים על השירים הללו, ואכן, גם בפיוט שלפנינו נרמז המנהג להתכנס ולשורר לפני הקב"ה עם שחר, שרווח בחוגים יהודיים חסידיים המושפעים מן הצופים, כפי שצוין בביאור לטור 10. בארי אף מציעה שחלק מפיוטי הרהט של יחזקאל הכהן נכתבו כדי שישירו אותם בהתכנסויות הללו. הדבר כמובן אפשרי גם לגבי השיר שלפנינו.

²² בארי, שם, עמ' 345-346.

²³ טורים 13-14 אמורים מפי כנסת ישראל עצמה, אך דבריה באים כציטוט בפיו של הדובר הראשי (הקב"ה), והוא מקדים להם את המילה 'אומר'.

הרבה פחות מיחזקאל הכהן: שירו נראה כלקט פסוקים,²⁴ וטוריו לעיתים אינם קשורים זה בזה.²⁵ במעט מקומות אפילו הלשוניות שבתוך טור אחד אינם מתחברים היטב זה לזה.²⁶ גם כמה מהתיאורים בשיר אינם משתלבים באופן חלק בין דברי האהבה והגאולה: כנסת ישראל מתוארת כמי שעוברת על מצוות התורה (5), טיעון שאינו מתאים להקשר;²⁷ והיא מכונה – בצד כינויים חיוביים רבים, ובעיקר כאלה הלקוחים משיר השירים וממחישים את האהבה בין הקב"ה לעמו – גם בכמה כינויים המגנים את ישראל, כגון 'אום כְּפָרָה סוֹרֶרֶת' (13) או 'פָּרָא לְמוֹד מְ[דָבָר]' (18), כינויים שאינם מתאימים כלל לדברי האהבה של הקב"ה לעמו הבאים אפילו באותם טורים עצמם. מאמציו של ר' אלחנן בר שמריה להתמודד עם קשיי החריזה ניכרים גם בצורה 'סהרת' (10) שחידש, במקום 'סהר', צורה שטרם נרשמה אצל פייטנים אחרים; וכן בהכנסת ה'מְעַפְרֶת' (16), מלבוש הנזכר בלשון חכמים בלבד, אל בין פריטי הלבוש המקראיים.

התוכן הלאומי של שני השירים מלמד שהם כנראה לא נכתבו כשירי חתונה. עם זאת במקרה של השירים הללו הכתיבה האלגורית בלשון של אוהב הפונה אל רעייתו-אהובתו הקלה על השימוש בהם בחתונות: על פי פתיחתם, השומעים היו עשויים לחשוב שנקראים לפנייהם שירים בשבח הכלה, ותוך כדי האזנה יכלו לגלות שאין זו הכלה שלפניהם אלא הדמות האלגורית המסמלת את האומה. מבחינה זו עומדים השירים הללו בין שירי החתונה המובהקים המתמקדים בחתן ובכלה ומברכים אותם, שהובאו בסעיף א, לבין השירים

²⁴ גם בשיר הפולמוס של ר' אלחנן בר שמריה באים שברי מקראות רבים, וגם בו יש טורים הנראים מעוקלים וסבוכים, אבל מתגלה בו גם עוצמה של ניסוח ורמזים דקים למדרשים. ייתכן שבחיבור הרהט הקליל הוא לא השקיע מאמץ רב, ולכן הגיע לתוצאה טובה פחות.

²⁵ במבט ראשון נראה שאין קשר בין טורים 6, 7, 9, 10, 11; ועוד. טור 24 אינו מתקשר כלל לאופי הלאומי של השיר כולו, וייתכן שהמאמץ של המשורר לחתום את שמו 'אלחנן' בראשי מילות הטור גרם לו לסטות מהרצף התוכני.

²⁶ בולטים בכך במיוחד טורים 10, 15.

²⁷ הדברים אומנם באים כציטוט מפיה של כנסת ישראל עצמה, אך עדיין צורמים בתוך שיר הבא לבטא אהבה.

הלאומיים שהובאו בסעיפים ב-ג, שבהם לא נזכרו כלל חתן או כלה (להוציא במחרוזת הפתיחה שבשיר שבסעיף ג).

לסיום העיון בשני השירים הללו יש לציין שנמצא בגניזה שיר דומה שלישי הפותח גם הוא באותו טור פתיחה. השיר נתגלה בכ"י קיימברידג' T-S AS 128.99, קטע קרוע ולקוי, אך אפשר לשחזר את רובו, וזה לשונו:

[יא]

מַה יִפִּית וּמַה יַעֲמֶת כְּלָבְנָה זֹהֶרֶת
 יִפָּה כּוֹלֵךְ [..] שֵׁם עֵת תּוֹדָה מְזַמֶּרֶת
 [..] שֵׁעַר הַתְּנוּף כָּל הַלְּיָלָה [..] רַת
 מִלּוּל הַנְּעִימִי [כְּרַמ] יִם נוֹטֶרֶת
 5 יְהִי שְׁמוֹ [..] הַבְּבֵה יִקְטִירוּ קְטוֹרֶת
 [...] תְּרַבִּיצֵי תַחַת [..] רַת

ביאור: 1 מה... זוהרת: הטור בואר לעיל, פיוט ט, טור 1; והמילה 'כלבנה' נכפלה בכתב היד, וסומנה למחיקה בהופעתה השנייה. 2 יפה כולך: על פי שיר השירים ד, ז. תודה: דברי שירה והודיה. 3 שער התנוף: משערי ירושלים, על פי ירמיהו לט, ג; אך רוב הטור לקוי ואי אפשר לשחזרו. 4 מילול הנעימי: הנעימי בדבריך ובשיריך. [כרמ] ים נוטר: ישראל, על פי שיר השירים א, ו. 5 [..] הבב: אין בידי להשלים.

השיר קצר בהרבה מחבריו (על פי כתב היד נראה שלא היה לו המשך), והליקויים שבו אינם מאפשרים לזהות את חתימת מחברו, אם אכן היה חתום. חשיבותו היא בהצטרפותו לשני השירים הקודמים: שלושתם מעידים שכמה משוררים השתמשו בטור הפתיחה 'מה יפית ומה יעמדת כלבנה זוהרת' ובנו עליו פיוטי רהט החורזים בחרוז.

לסיכום, כ"י וינה מלמדנו שבצד שירי ברכה לחתן ולכלה הושרו בחתונות בתקופת הגניזה גם שירים לאומיים, מקצתם שירים אלגוריים המפתחים את דמותו של הקב"ה כדוד ושל כנסת ישראל כרעיה או ככלה, ואחרים שירים לאומיים שאין להם כל זיקה לחתונה.